

Gyórfi Tamás: Az alkotmány- bíráskodás politikai karaktere

ÉRTEKEZÉS A MAGYAR
ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ELSŐ TÍZ
ÉVÉRŐL

INDOK, Budapest, 2001. 194 old., á. n.

Az alkotmánybíráskodás intézménye 1989-ig ismeretlen volt a magyar jogrendszerben. Mi több, a rendszerváltozásig Magyarország nem rendelkezett demokratikus alapokon nyugvó, a törvényhozó hatalmat is kötelező egységes alkotmánnyal. A diktatúrában az 1949. évi XX. törvényként elfogadott alkotmány alapján az államhatalom korlátok közé szorítása szóba sem jöhetett. A kommunista hatalomátvételt megelőző időszakban pedig, ha voltak is demokratikusnak mondható periódusok, az ország közhatalmi rendszerét és bizonyos alapvető szabadságjogokat különböző törvények hálózata szabályozta. Noha az ezekből a törvényekből kirajzolódó berendezkedést szokás volt alkotmánynak nevezni, a törvényhozó hatalom kezét ez az alkotmány jogilag nem kötötte.

A magyar Alkotmánybíróság így hazai hagyomány és előzmények nélkül jött létre. Ehhez képest rögtön olyan hatáskörökkel lett felruházva, melyek jelentős szerepre predesztináltak. A törvények bárki által kérhető utólagos alkotmányos kontrollja, valamint a meglehetősen széles körben kezdeményezhető előzetes normakontroll szükségyszerűen azt eredményezte, hogy az Alkotmánybíróság az új államberendezkedés számos lényeges, illetőleg politikailag vitatott kérdésében állást foglalhatott, a kárpótlástól a Bokros-csomagig és az igazságtételtől a népszavazás kérdésköréig. Nem kétséges, hogy ezzel az Alkotmánybíróság tevékenysége alapjaiban meghatározta a rendszerváltozás folyamatát és a harmadik köztársaság jellegét. A hatás az alapvető jogok védelme és elismertetése

terén a legjelentősebb, de meghatározó módon jelen van az államszervezet működésében is.

A dolog újdonsága folytán azonban valójában kevesekben tudatosodott, hogy az alkotmánybíráskodás minden politikai hatása ellenére alapvetően jogalkalmazás, és mint ilyen csak a saját rendszerében, a jogi elemzés eszköztárával érthető meg. Közben nem volt hiány az egyes alkotmánybíráskodási döntések politikai alapú kritikájában – legyen szó a Zétényi–Takács-törvényről vagy a Bokros-csomagról. De nem csak a politikai elit nem látszik megbarátkozni az alkotmánybíráskodás sajátos jellegével. A széles közvélemény az Alkotmánybíróságot mindmáig az *igazságosság* védőbástyájának tekinti, mely végső mentsvárként útját állja a mindenkor kormány túlkapásainak. Ebben az alkotmány pusztán annyi szerepet játszik, hogy ki-ki a *saját felfogása szerinti* igazságosságot valamelyik alkotmányos szabállyal, jellemzően egy alapvető joggal, azonosítja. Az egyes alkotmánybíráskodási döntéseket követő értetlenség gyakran éppen ezekből a fura elvárásokból fakad.

Ilyen háttér mellett természetes lenne, hogy a jogtudomány monográfiák sorozatát termelje ki az Alkotmánybíróság tevékenységéről. Ehhez képest meglehetősen ritka az alkotmánybíráskodás gyakorlatot analitikus módon feldolgozó jogi mű. Az alkotmánybíráskodásról általában találunk irodalmat, és egyes részterületekről is születtek művek, de Sólyom László nagy ívű összefoglaló munkáján túl (*Az Alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon*. Osiris, Bp., 2001) ritka az olyan forrás, amely kísérletet tenne a megszületett határozatok átfogó, rendszeres elemzésére.

Hiánypótló tehát Gyórfi Tamás műve, hiszen átfogó szempont szerint veszi igen alapos jogi elemzés alá az Alkotmánybíróság gyakorlatát. A mű címében jelzett szempont – az alkotmánybíráskodás politikai karakterének vizsgálata (erről a témáról egyébként Paczolay Péter írt korábban alapvető – a szerző által is idézett – tanulmányt: A könyörtelen bírói hatalom? A bírói alkotmányértelmezés politikai szerepe. In: *Jogállam,*

1993. 2. szám) – ugyanis nem politikatudományi vizsgálódást, hanem a jogtudomány számára két értékelhető kérdést takar. A szerző egyrészt arra a kérdésre keresi a választ, mekkora mérlegelési szabadsága van jogalkalmazó tevékenysége során egy alkotmánybírósnak. Ezt a kérdésfelvetést a könyv *Politikum az érvelésben: az Alkotmánybíróság mérlegelési szabadsága* című első része tárgyalja. Másrészt pedig a szerző azt vizsgálja, hogyan korlátozza az alkotmánybírók tevékenysége a jogalkotó mérlegelési szabadságát. Ezt a témakört *Az alkotmánybíráskodás közvetlen hatása: a törvényhozó hatalom korlátozása* című, jelentősen terjedelmesebb második rész tartalmazza. Mindkét rész átfogó elméleti háttérbe illeszti be a magyar gyakorlatot, sőt néhol a határozatok elemzése inkább illusztráció az elméleti fejtegetések alátámasztására.

A könyv két nagy kérdéskörét összekötő kapocsként a politikai tevékenység fogalma szolgál. A szerző – John Bell definícióját követő – megfogalmazása szerint ez olyan tevékenység, amely különböző értékek közötti választást jelent, és társadalmi hatása van. Miután a társadalmi hatás az alkotmánybíráskodással kapcsolatban szinte minden esetben adott, az alkotmánybíráskodás politikai jellegéről akkor beszélhetünk, ha a mindenkor döntés az alkotmány által meg nem határozott értékválasztáson alapul.

Ebből a kérdésfelvetésből következik az első rész témája: meddig tart az alkotmánybíráskodásnak az alkotmány által lehetővé tett mérlegelési szabadsága, és hol kezdődik a jogszabályon túllépő normaalkotás. Ennek vizsgálatára a szerző az amerikai jogtudományból ismert „nehéz esetek” összefoglaló kategóriát használja. Noha a szerző a nehéz eset – egyébként az értekezés egy pontján meg is ígért – összefoglaló definíciójával adós marad, az ide sorolt helyzetekből és az érvelésből megállapíthatóan olyan szituációkat tekint annak, ahol egy konkrét esetnek egy általános szabály alá foglalása a nyelvi konvenciók alapján vitatott vagy vitatható. (A nehéz esetek meghatározásához értékes – a szerző által is idé-

zett – olvasmány: Tóth Gábor Attila beszélgetése Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével. In: *Fundamentum*, 1/97.) Gyórfi szerint nehéz eset a részlegesen szabályozott eset, ahol a konkrét tényállásról a szabály keretei között több döntés is lehetséges, valamint a joghézag – ahol nincsen norma, amely alá a konkrét tényállás sorolható lenne, de a bírónak érdemben kell döntenie. Nehéz eset a túlszabályozott eset, amikor a partikuláris jelenség egyidejűleg több, különböző döntésre vezető általános szabály alá sorolható, illetve az a helyzet, melyben a bíró nem konkluzív normát – de például egy jogelvet – alkalmaz. Gyórfi véleménye szerint az ilyen értelemben vett nehéz esetek nem csak az alkotmánybíráskodásban fordulnak elő, e tekintetben tehát nincs különbség a rendes bíróságok és az alkotmánybíróságok tevékenysége között. Mi több, Gyórfi szerint az, hogy az alkotmánybíráskodás vállalja a nehéz esetek eldöntését – ami aktivizmust jelent –, „a valóságnak inkább megfelelő, s normatív szempontból is legalább annyira védhető”, mint az ellenkező – antiaktivistának nevezhető – felfogás.

A fontos kérdés tehát a szerző felvetésében inkább az, miként kell a bíróságnak a nehéz eseteket eldöntenie. Erre három lehetséges modellt állít fel. A konszenzus-modell szerint a bíróságnak a társadalomban uralkodó konszenzus alapján kell döntenie. A koherencia-modell alapján a bírónak olyan döntést kell hoznia, amely az alkotmány összefüggéseiből levezethető, azaz amely a jogszabályszöveggel és annak a korábbi bírói gyakorlatban kialakult értelmezésével összhangban van. A helyettes törvényhozó modellje értelmében pedig a nehéz eseteket eldöntő bírónak úgy kell eljárnia, mint a törvényhozónak, vagyis az eset összes körülményei alapján kell a lehető legjobb döntést meghoznia. E három modell közül Gyórfi leginkább a legutóbbit tartja elfogadhatónak, de maga is jelzi, hogy ez a modell nem mindenfajta demokráciafelfogással egyeztethető össze.

A könyv második része elrugaszkodik a nehéz esetek témakörétől és az

alkotmánybíráskodás közvetlen hatását vizsgálja a politikai tevékenységre. A kérdés itt tehát az, mennyiben csökkenti az Alkotmánybíróság tevékenysége a jogalkotást végző szervek szabadságát. Miután ez a kérdésfelvetés meglehetősen általános – valójában a teljes alkotmányjogot lehetne ilyen címszó alatt tárgyalni –, a szerző az általa legjelentősebbnek tartott területekre koncentrált.

Először az alapjogok korlátozásának lehetőségét és az arra irányadó mércéket vizsgálja a magyar alkotmánybírási gyakorlat alapján. Ennek során olyan izgalmas kérdéseket feszeget, mint az alapjogok lényeges tartalmának meghatározhatósága, a korlátozhatatlan alapjogok létezésének lehetősége és az alapvető jogok között esetleg fennálló hierarchia.

Ezt követően egy nagy, önmagában is kerek egység szól az általános cselekvési szabadságról – arról az alapjogról, amelyet az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogból vezetett le, s amely alapján az ember mindenfajta szabad cselekvése védelem alatt áll. Gyórfi a gyakorlatot elemezve megkülönbözteti az általános cselekvési szabadságot – mely lényegében az önkényesség tilalmát rója az államra – az önrendelkezési jogtól. Az önrendelkezési jog az ő olvasatában az emberi szabadság olyan megnyilvánulásait védi, amelyek csak az egyént érintik, másokat nem. Amellett érvel, hogy az ilyen értelemben vett önrendelkezési jog csak szigorúbb – az alapjogokra általában irányadó – feltételek mellett korlátozható.

Újabb témakör a hátrányos megkülönböztetés tilalma, amely az általános cselekvési szabadsághoz hasonlóan tág körben védi az egyéneket. Gyórfi szerint ez a tilalom – tulajdonképpen a diszkrimináció tilalma – a többi alapjogtól eltérően – formális korlátokat állít a törvényhozó hatalom elé abban az értelemben, hogy nem önmagukban szemléli a jogszabályi rendelkezéseket, hanem más jogszabályi rendelkezésekhez való viszonyukban. Egy olyan szabály, amely megkülönböztetés nélküli alkalmazása esetén aggálytalan lenne, a jogalanyok indokolatlan eltérő kezelése miatt tehát alkotmányellenes-

nek minősülhet. Hogy azonban az alkotmánybírói vizsgálat terjedelmét tekintve valóban formális szabály-e a diszkriminációtilalom, azt maga Gyórfi teszi kétségesé, hiszen elmélyült elemzéssel mutatja be, hányféle szempontot kell az Alkotmánybíróságoknak e szabály alkalmazásakor figyelembe venniük. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a diszkrimináció tilalma nem eredményezhet mindenkire megkülönböztetés nélkül egyformán irányadó jogszabályokat: az egyének között ténylegesen meglévő különbségeket a jogalkotónak figyelembe kell vennie. Ekkor viszont azzal a nehéz kérdéssel szembesül, hogy az alkotmánybíráskodásban valójában ki tekinthető hasonlónak, illetve különbözőnek. Ez pedig csak az adott szabályozás összefüggésében értékelhető. Mi több, a vizsgálat itt nem áll meg. Gyórfi – az idevágó magyar és külföldi joggyakorlattal összhangban álló – véleménye szerint még a szabályozás céljához képest megkülönböztető szabályozás sem alkotmányellenes, ha a megkülönböztetés észszerű.

Az eddigiekhez képest lényegesen kevésbé kidolgozott a jogbiztonság elvével foglalkozó rövid fejezet, mely a szerzett jogok védelmét veszi kritika alá.

Hasonlóan rövid a könyv második részét és egyúttal az egész kötetet záró egység, amelyben a szerző kísérletet tesz az alkotmánybíráskodás elhelyezésére különböző demokráciamodellekben. Gyórfi három alapvető demokráciamodelt vázol: a társadalmi választások elméletét, a Jürgen Habermas nevével fémjelzett deliberatív demokráciafelfogást, valamint a John Stuart Mill és Hannah Arendt nevéhez kötődő demokráciamodelt. A társadalmi választások elmélete a demokráciát a piac analógiájára képzeleti el, mely az állampolgárok meglévő, rögzült preferenciáit aggregálja. A deliberatív felfogás ettől annyiban különbözik, hogy nem tekinti állandónak az állampolgárok preferenciáit, hanem azt állítja, hogy a politikai folyamat legalább annyira alakítja, mint amennyire aggregálja ezeket a preferenciákat. A Mill és Arendt nevéhez kötődő modell ezzel szemben önrértéknek, az erényes élet szükség-

szerű részének tekinti a politikai életben való részvételt. A felvázolt három modell közül Győrfi a deliberatív demokraciáfelfogásban látja a leginkább igazolhatónak az alkotmánybíráskodást. Ha ugyanis a politika célja az állampolgárok preferenciáinak aggregálása és egyúttal e preferenciák alakítása a politikai diskurzusban, akkor lehetséges, sőt Győrfi szerint kifejezetten indokolt az alkotmánybíráskodás léte, hogy meghatározott érveket kizárjon a törvényhozásban megtestesülő politikai akaratképzésből. Ezen a ponton mindazonáltal az olvasónak kételye támad, vajon lehet-e az alkotmánybíráskodást a demokrácia szükséges részének, vagy legalábbis a demokráciával alapjában összeegyeztethetőnek tekinteni. A *counter-majoritarian difficulty* problémája ez, mely az amerikai irodalmat mindmáig foglalkoztatja. Leegyszerűsítve: milyen alapon lehet a demokratikus többséggel szemben érvényre juttatni az alkotmányt? Könnyen lehet, hogy az alkotmánybíráskodás nem a demokráciából következik, hanem éppen kiegészítése és egyúttal kivétel alóla; olyan intézmény, mely a saját területén háttérbe szorítja a demokrácia működését, de amelyre szükség van a demokrácia hosszú távú életképessége érdekében.

Sajnálatos, hogy bár a szerző kiterjedt jegyzetapparátussal dolgozott, a német alkotmányjogi irodalomból csak néhány alapművet használt fel. Márpedig a hazai előzmények teljes hiánya miatt a magyar Alkotmánybíróság nagymértékben merített nyugati társainak hosszú évtizedek vagy akár évszázadok által kimerített eredményeiből. Logikus és szükségszerű lépés volt ez, ami nélkül a magyar Alkotmánybíróság nem tudott volna jelentős szerepet játszani a jogállam felépítésében. (A külföldi példák recepciójának mikéntjét és motívumait szépen írja le Cathrine Dupré, Importing Human Dignity from German Constitutional Law című tanulmányában. In: Halmai Gábor [szerk.]: *A megtalált Alkotmány*. Indok, Bp., 2000. 215. és köv. old.) A felhasznált minták között pedig első helyen áll a német alkotmányjog. Nem túlzás azt állítani, a magyar alkotmánybírási gyakorlat olyan mértékben

áll a német elmélet és gyakorlat hatása alatt, hogy dogmatikájának megértése sok helyen alig lehetséges a modell vagy legalábbis az inspiráló német dogmatika ismerete nélkül. Elképzelhető például, hogy Győrfi más következtetésre jutott volna az alapvető jogok korlátozhatóságával és azok lényeges tartalmának védelmével kapcsolatban, ha alaposabban összeveti a német és a magyar gyakorlatot. Így azonban a magyar alkotmánybírási határozatok szövegeinek – sok helyen valóban nehezen értelmezhető – megfogalmazásai kisé elhamarkodottan vezették arra a következtetésre, hogy az alapvető jogok lényeges tartalma önmagában alkalmazhatatlan kritérium a jogkorlátozások megítélésére.

Ezzel a kritikus megjegyzéssel azonban máris a könyv nagy értékéhez jutunk el. Győrfi ugyanis a tág – jellemzően angolszász – elméleti háttérre támaszkodva, a magyar alkotmánybírási határozatok szövegét a lehető legkomolyabban véve hajtja végre elemzését, és a lehetséges következtetéseket nagy intellektuális fegyellemmel viszi végig. Nemcsak azért élvezetes olvasni a könyvét, mert a szerző a gondolkodási folyamat minden részletét látni engedi, hanem azért is, mert az alkotmányjoggal foglalkozó olvasót további reflexiókra készíti. Ott, ahol egy konkrét alkotmányjogi kérdés megoldására törekvő alkotmányjogász – a külföldi párhuzamokra támaszkodva – egyértelműnek vélt kijelentéseket lát, Győrfi szépen megmutatja, hányfajta megközelítés lehetséges a határozatok szövegéből.

A szemléletmód eredetisége, a mindvégig megmutató szigorú, reflektált logika, valamint a feldolgozott anyag terjedelme könnyen felejteti azt a hiányt, hogy a könyv záró fejezete nem bontja ki az addigi vizsgálódásból eredő következtetéseket. A szerző felvillant ugyan egy konklúziót, amely szerint az alkotmánybíráskodás nem tesz mást, mint hogy a törvényhozót az általa alkotott jogszabályok igazolására kényszeríti, és a nem megfelelő érveket kiszűri. Ez azonban nem ad választ a könyv alapvető kérdésfelvetésére: politikai tevékenység-e az alkotmánybírásko-

dás, illetve azt folytat-e a magyar Alkotmánybíróság? Talán azért van ez így, mert a felvetett kérdésre nem adható általános válasz. Csak arra van lehetőség, hogy az elemző az egyes részterületeken konkrétan tárja fel azokat a helyzeteket, ahol az alkotmánybíráskodás, illetve a magyar Alkotmánybíróság az alkotmány által meghatározott normatív mezőből kilép vagy kilépett. Ennek a feladatnak pedig Győrfi Tamás műve eleget tesz. Mi több, megmutatja, miként lehet és érdemes a magyar Alkotmánybíróság eddigi szerepét a saját összefüggéseiben, elhamarkodott általánosítások nélkül, *sine ira et studio* értékelni.

SONNEVEND PÁL

Odo Marquard: Az egyetemes történelem és más mesék

Ford. Mesterházi Miklós, az utószót írta és a függelékben közölt esszét fordította Miklós Tamás. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2001. 448 old., 1795 Ft

A szkepszis filozófiai karrierje nem tegnap kezdődött, és várhatóan nem is holnap fog véget érni. Története során a szkepticizmus volt már kimunkált ismeretelméleti érvrendszer, szitokszó, érveléstechnikai fogás, a legújabb időkben viszont a relativizmusnak szolgált érveket. A „posztmodern” kategóriája alatt összefoglalt relativista irányzatok ugyanis nem lehetnek meg az ismereteink, tudásunk megbízhatóságát illető kétségek nélkül – csakhogy míg korábban elsősorban az érzékelés és az észlelés folyamata kínált alapot a szkeptikus érvek megfogalmazásához, mostanában inkább a nyelv működése felől látszik kétségbe vonhatónak a biztos tudás lehetősége. Persze egyáltalán nem biztos, hogy érdemes a relativizmusok nyelvvel kapcsolatos megfontolásait a szkeptikus érvek közé sorolni, a szkepticizmus fogalmát kellőképpen tágra értve ugyanis

szinte bármely gondolatról belátható, hogy szkeptikus következtetésekhez vezet. (Intő példa kell hogy legyen a „posztmodern” kategóriájának sorsa: használata mára nehezen elkerülhető, jelentése nehezen megragadható.) Nem véletlen, hogy noha a forgalomban lévő filozófiai és irodalomelméleti konstrukciókat is nyugodt szívvel elláthatjuk e tágan értett „szkeptikus” jelzővel, manapság mégis kevés filozófus vagy elméleti ember vallja magát szkeptikus gondolkodónak.

Odo Marquard szkeptikus, még-hozzá konzervatív szkeptikus, és ezt el is ismeri magáról; filozófiája, amely a végesség filozófiájának nevez, immár magyarul is olvasható *Az egyetlen történelem és más mesék* című, a bevezetővel együtt tizenkilenc esszét tartalmazó kötetében. Az 1928-ban született Marquard egykori Ritter-tanítvány, és miként mestere, ő sem lett a magyar filozófiai és irodalomelméleti gondolkodás állandóan idézett figurája – noha arra, hogy a jövőben sűrűn citált szerzővé váljon, minden esélye megvan: Marquard 1966-tól tagja a *Poetik und Hermeneutik* csoportnak, amelynek egyik vezéralakja a közelmúltban Magyarországon oly nagy hatást kiváltott Hans Robert Jauss. Egyszóval Marquard a második világháború utáni, hermeneutikai érzékenységgű német gondolkodók egyike, aki meghitt teoretikus és személyes kapcsolatokat ápol az úgynevezett konstanzi recepcióesztétikával és annak művelőivel, noha fő érdeklődési területe a történetfilozófia.

E hermeneutikailag iskolázott, szkeptikus történetfilozófus konzervatív, amit a legkonkrétabb politikai értelemben is így gondol: ádáz ellenzője mindannak, ami 1968-cal kapcsolatos, így azután a kötet egyik fő ellenfele a Frankfurti Iskola, ezen belül is kiváltképp Habermas. Mint *Elvbúcsúztató* című, intellektuális biográfiaszerű esszéjében írja, a hatvannyolcas diákmozgalmak valójában egy „utólagos engedetlenség” megnyilvánulásai (a terminus mintája Freud „utólagos engedelmisség” fogalma): a náci állammal szemben elmulasztott forradalmat későn, 1968-ban robbantják ki, ám ekkor már

nem a nemzetiszocialista államvezetés, hanem a demokratikus, pluralista köztársaság az ellenfél – így mindez nem is több „reflexióként ünnepeelt ostobaságnál”, melyben Marquard szerint súlyos felelőssége van a forradalmi történetfilozófiává radikalizálódó „kritikai elméletnek”. Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy a Ritter-tanítványok nem fogadták szimpátiával a diákmozgalmakat: Joachim Ritter életműve ugyanis (egyebek közt) a marxizmussal folytatott vitában született, a filozófus óráin már a negyvenes évek végétől a „polgáriasság” filozófiai védelmezői találkoztak egymással – noha a tanítványok intellektuális összetartozása tulajdonképpen csak évtizedekkel később vált nyilvánvalóvá. Az önéletrajzi esszé tanúsága szerint egyébként – 1967-től kezdődő kiábrándulását megelőzően – a szerző maga sem volt ment a baloldali történetfilozófiák iránti szimpátiától. A kötetben szereplő esszék viszont e fordulat után, 1973 és 1999 között keletkeztek.

A hatvannyolcas diákmozgalmakra és az időszak intellektuális klímájára vonatkozó politikai-társadalomtörténeti diagnózist nem önmagában érdemes vizsgálni. Marquard politikai konzervativizmusa csak a filozófiatörténeti elbeszéléséből kibomló konzervatív szkepticizmusa keretében értelmezhető – hogy mi ez a szkepticizmus, azt viszont alaposan körül kell járni, mivel a válasz egyáltalán nem magától értetődő. Mindenképpen figyelmet kell szentelni a filozófiai kifejtés módszerének is, melyet a szerző a „transzcendentális belletrisztika” műfajába sorol. A következőkben tehát szemügyre kell venni a) Marquard filozófiatörténeti elbeszélését (a történelemfilozófia esete a kompenzációval), b) az ebből kibomló tanítást (a filozófia esete az emberi végességgel), és c) az esszék előadásmódját, retorikai felépítését (az argumentativitás esete a transzcendentális belletrisztikával).

A TÖRTÉNELEMFILÓZÓFIA SZÜLETÉSE

Marquard filozófiatörténeti elbeszélése a teodicea problémáját helyezi a középpontba: ha Isten a végtelen és tökéletesen jó, honnan a világbeli rossz

(úgy mint a tévedés, a rút, a bűn, a szenvedés, a végesség)? Az újkor előtt a kereszténység nem dolgozott ki teodiceákat, nem próbálta megválaszolni a kérdést, hanem a rossz relativizálását választotta; a rosszat viszont a világgal egyetemben tette viszonylagossá. Ez valójában nem más, mint a világ üdvészkatológiai megtagadása. Az újkornak viszont nemet kell mondania erre a megoldásra, mert a világ konzerválásában érdekelt. Ez Hans Blumenberg tétele, amelyhez Marquard hozzáteszi, hogy az újkor belsőleg összetartozik a teodiceával: ahol az egyik, ott a másik, és fordítva (213. és 280. old.; Blumenberg és Marquard vitáját Miklós Tamás utószava mutatja be: 401–437. old., különösen: 410. old., 1. l.).

Az újkor tehát teodiceákat dolgoz ki, melyek közül a legalapvetőbb Leibniz nevéhez fűződik. Leibniz „optimista” teodiceája a világbeli rosszat a jó (az „optimum”) lehetőségfeltételének deklarálja: Isten jósága megmenthető, hiszen mindaz a rossz, ami a világban tapasztalható, a teremtés tökéletes rendjébe illeszkedik, s végső soron a jót szolgálja, a lehetséges legjobb világ működésének képezi részét. Csakhogy ez a megoldás igen hamar tarthatatlanná válik – hogy miért, arra Marquard kétféle választ ad. A korai esszék (például *A megvádolt és fölmentett ember a XVI-II. században*, 101–129. old.) érvelése szerint a leibnizi teodicea előfeltételezi a „cél szentesíti az eszközt” elvet, és így Isten abszolút jósága nem tartható fenn. A késői esszék (például a *Fölmentések. Teodiceai motívumok az újkor filozófiájában*, 275–297. old.) értelmében viszont a leibnizi „optimista” teodicea Isten végtelen tökéletességét nem képes megalapozni, hiszen Isten nem a legjobb, hanem csak a lehetséges legjobb világot teremtette meg: a legjobb világból mindenféle rossznak hiányoznia kellene. A leibnizi teodicea kudarcából aztán filozófiatörténeti szükségszerűséggel következett az *ad maiorem Dei gloriam* vallott ateizmus, az autonómia tétele: Isten jósága és tökéletessége csak úgy menthető meg, ha Istent kiemeljük teremtői szerepköréből, és az embert ültetjük a helyére (ezt teszi majd később Nietzsche explicitté, amikor Isten halálára hivatkozik) – az embert

mint a saját szabadságának teremtetőjét; a történelem az emberi szabadság önteremtésének története.

Az 1750 körüli években – abban az időszakban, amelyet Koselleck (a harcostárs és egyben vitapartner) „nyeregkornak” nevez – a leibnizi teodicea válságából megszületik a német idealizmus történelemfilozófiája, a Marquard-esszék egyik első számú ellenfele. Klasszikus ellenfeleit egyébként Marquard ritkán nevezi néven, és ritkán idéz tőlük (mint ahogy a kötetre különben sem az idézés, sokkal inkább a hivatkozás jellemző). Am hiába kerüli kínosan a néven nevezést, nyilvánvaló, hogy – Fichte mellett – Hegel, majd Marx a legfőbb klasszikus ellenfél. Az ellen-szenv oka: az egyetemes történelem eszméje – noha az újkori teodicea válságából jött létre – szinte születésének pillanatában antimodern, világmegtagadó eszkatológiává válik. Hogy megoldja a rossz világbeli jelenlétének kínzó problémáját, a történelemfilozófia *teleologizálja* a rosszat: a rossz az az akadály, amelyet a „történeti személyiségeknek”, a történeti haladás ágenseinek le kell győzniük. Az egyetemes haladástörténet végpontja („az abszolút szellem önmagára eszmélése”, „az osztály nélküli társadalom” stb.) mint jövőbeli cél értelmezhetővé és egyben átalakítandóvá teszi a jelent: kijelöli, kik játsszák a haladás kerékkötőinek szerepét, akiket ezért ki kell iktatni a történelem nagy rendszeréből. Marquard terminusaival: a német történelemfilozófia, tehát az ember abszolúttá koronázásának programja „az életvalóság túllihegett tribunalizációjához”, abszolút igazoláskényszerhez vezet.

Vannak esszék, amelyekben a szerző még egyet csavar a gondolatmeneten, és kijelenti: a történelemfilozófia az embert teremtetővé nevezi ki, ám ugyanakkor az ebből következő abszolút igazoláskényszer alól való mentesülés (a „perbefoghatatlanságba való kitörés”) eszköze is, hiszen úgy menekülhetünk a leghatékonyabban tulajdon lelkiismeretünk elől, ha magunk válunk lelkiismeretű. A haladás ügynökei törvényt ülnek a mindenkori többiek fölött, s így mentesülnek az elszámoltatástól.

„Szerencse a szerencsétlenségben” (lásd az azonos című esszét), hogy a „nyeregkorban” létrejön a történelemfilozófia kompenzációja is: a filozófiai antropológia és a filozófiai esztétika. Az antimodernitás, az „ellen-újkort” eszköze a rossz teleologizálása. Az újkort védelmező teodicea két megoldás közül választhat. Vagy *jóra magyarázza* a rosszat: a rossz valójában fel nem ismert jó, lásd például a rút, a betegség stb. XVIII–XIX. századi karrierjét – vagy a *kompenzációs elméletet* fogadja el: a világban működik egy erő, amely a világbeli rosszat szisztematikusan valami jóval kompenzálja, lásd például az utilitarista társadalmi-gazdasági elméleteket. Az utóbbi erős változata szerint a kompenzációval kikényszerített jó más-képpen nem is jelenhetett volna meg a világban, tehát a jót közvetve a rossz hozza létre, lásd például a bűnbeesés mint *felix culpa* gondolatát. Marquard az első megoldást, a rossz jóra magyarázását veszélyesnek tartja, mert könnyen átcsúszhat a tradicionális jó rosszra magyarázásába, s így visszajuthatunk a világmegtagadó elméletekhez – ezért a kompenzáció filozófiáját kell választanunk. Önmagát a kompenzáció filozófusának tekintti: ki kell békülnünk a világgal (innen is a konzervativizmus!), észre kell vennünk, hogy a világbeli rosszat/boldogtalanságot/szerencsétlenséget állandóan valami jó/boldogság/szerencse kompenzálja.

A kötet esszéinek nagy része ezt a hármas sémát (kereszténység, majd a rá következő újkort és ellenújkort) tölti meg tartalommal – méghozzá igen változatos tartalommal, már ami a bevezetett filozófiai terminusokat illeti (az ellenújkort például „monomitikus”, „szingularizáló hermeneutikát” tételez, az „exkluzív ész” terméke, ellentétben a „polimitikus”, „pluralizáló hermeneutikát” tételező újkorttal, mely az „inkluzív ész” terméke; a különbségek ellenére mind a kettő – igaz más-más okokból – „rehabilitálja a végzetet” stb.). Másutt viszont Marquard megjegyzi: a leibnizi teodiceával kezdődő újkort már a második a maga nemében. Az első a középkorra tehető, amikor először Órigenész és Ágoston a szabad akarat koncepciójával, majd Tamás a

deus calculator fogalmával megpróbált választ adni Markión gnosztikus üdv-eszkatológiájára. Válaszuk a nominalista mindenhatóság-teológia kialakulásával és Luther *servum arbitrium*-tana megszületésével tarthatatlanná vált (280. old., valamint 214. old. 10. lj.). – Mindkét utalás futólagos, a leirtaknál sokkal mélyebb és bonyolultabb filozófiai, filozófiatörténeti összefüggéseket sejtet.

A kifejtetlenség más szempontból sem tesz jót Marquard koncepciójának. Nem válik ugyanis kellőképp világossá, hogy szerinte újkort és ellenújkort egymásra következője a filozófiatörténet rendes üteme, amelynek során a világtagadó és viláigienlő álláspontok ritmikusan cserélődnek: az egyik megjelenése *kompenzációképp* előhívja a másikat. Az újkori (leibnizi) teodiceára a XVIII. századi ellenújkort következik (német idealista történelemfilozófia), majd ismét újkort (filozófiai antropológia és esztétika, utilitarista szellemű kompenzációfilozófiák), amely előhívja a XIX. és XX. századi ellenújkort. A történetfilozófia ma két formában él tovább: utódaiban (neomarxizmus, neohegelianizmus, különféle baloldali elméletek, beleértve a Frankfurti Iskolát) és tudományos elméletté mérséklődve, az evolúcióelméleti biológiában, valamint az evolúcióelmélet társadalomtudományi applikációiban. Az evolúcióelmélet ugyanis olyan történelemfilozófia, amely a haladáseszme érdekében feláldozza a teleológiát. Sőt történetfilozófiai gyökereket a mai világ modernizációs elméletei is, mivel valamilyen módon elfogadják a haladás gondolatát.

A kompenzáció tehát két szinten jelenik meg Marquard filozófiájában: filozófiatörténeti magyarázóelvként és filozófiai álláspontként. Ezért állíthatja, hogy a filozófiatörténetet mozgó kompenzáció meglétéről beszámoló filozófiatörténet maga is kompenzáció, amely a világtagadó történetfilozófia nem kevésbé világtagadó XX. századi utódainak romboló hatását van hivatva kiegyenlíteni. – A szerző ezzel állást foglal az újkort mi-benlétéről folytatott kortárs német filozófiai vitában, amelyet a kötet tudós utószava, Miklós Tamás tanulmánya mutat be (*A vonakodás filozó-*

fiája. Odo Marquard, a megtagadás-megtagadó, 401–437. old., különösen: 408–413. old.): Marquard elfogadja a taubesi, löwithi szekularizációs tézist (hogy tehát a történelemtudomány a teológia szekularizációja által született), de az újkor radikális újdonsága mellett is kiáll (az újkor szerte mind a gondolkodási stratégiákat, mind az európai ember intellektuális önképét tekintve alapvetően különbözik a korábbi koroktól) – márpedig e két állítást csak úgy tarthatja fenn egyszerre, ha tagadja közös előfeltevésüket, miszerint a történelemtudomány az újkorhoz tartozik.

Marquard filozófiatörténeti elbeszélése a legnagyobb jóindulattal (vagy rosszindulattal?) sem nevezhető különlegesen túlbonyolítottnak. Maga is végrehajtja az olyannyira ajánlott “kitörést a perbefoghatatlanságba”, a menekülést az igazolás kényszere alól: annyira tág kategóriákkal dolgozik, hogy nincs az a filozófiai tradíció, amely ezen vagy azon az oldalon ne lenne beilleszthető a világigenlő és világtagadó felfogások világméretű, kompenzáció hajtotta küzdelmébe. Ez viszont nem válik az érvelés javára, mert így a koncepció magyarázó értéke nem túl nagy. Döntő különbség van például a teleologikus haladáshit és a teleológia nélküli haladáshit között, hiszen az utóbbinál semmiképp sem merülhetnek fel az “abszolút legitimitációt firtató kérdések”. A modern biológia számára értelmetlen azt kérdezni, hogy miért van inkább az evolúció, mint a semmi, vagy hogy mi jögn működik a természetes kiválasztódás – és ez alapvetően megkülönbözteti a Marquard által kárhözott történelemtudományi gondolkodástól. (Persze a probléma bonyolultabb, mint ahogy a recenzens látni engedte: ha az evolúcióelméletet nagyon tágan, tulajdonképpen fizikai-kozmológiai elméletként értjük, akkor értelmes kérdés, miért van inkább az evolúció, mint a semmi, mivel ebben a formájában már az anyag, az univerzum keletkezésének kérdésére vezethető vissza. Marquard viszont egyértelműen nem fizikai, hanem biológiai elméletekről beszél. Az elszórt megjegyzésekből úgy tűnik, számára nem a fizika, hanem a biológia a par ex-

cellence természettudomány.) Szerencsére csak ritkán utal az evolúcióelmélet történelemtudományi gyökereire (a legkonkrétabb utalás a 256–257. oldalon található), és azt a nehezen védhető állítást is csak egyszer fogalmazza meg (358. old.), hogy az evolúcióelmélet szerint a folyamat végző célja az ember kialakulása – viszont az sem kevésbé problematikus, amikor a modernizáció jelenkori haladáshitét igyekeznek a történelemtudományra visszavezetni. Mindezen túl bizonyos fontos szerzők státusa tisztázatlan – Kanté is: mivel eudaimonizmus-kritikájával és kötelezettségelméletének kidolgozásával mentesítette a filozófiát a boldogság/boldogtalanság kérdéséről, semlegesítette a teodicea-problémát, így sem az újkor, sem az ellenújkor szerzők közé nem kell sorolni (Szerencse a szerencsétlenségben. *A közvetett boldogság elmélete a teodicea és a történelemtudomány között*, 129–157. old.; különösen: 139–140. old.), más esszék szerint viszont a Kanttól Fichtéhez való átlépés jelenti az újkor elhagyását (*A sors vége? Néhány észrevétel annak megkerülhetetlenségéről, ami fölött nincs hatalmunk*, 51–75. old.; különösen: 67. old.). Ráadásul Marquard kihagy néhány egészen kézenfekvő poént: a sztoikusok rész-perspektívája, illetve egész perspektívája kitűnő példa lehetne a rossz ártalmatlanítására. (Az egyedi dolgok, magukban tekintve, lehetnek rosszak, de kozmikus perspektívából szemlélve minden a Természettel összhangban létezik – lásd ehhez: A. A. Long: *Hellenisztikus filozófia*. Fordította: Steiger Kornél, Osiris, Bp., 1998. 229–235. old.)

Nem minden szempontból áll tehát erős lábakon Marquard történeti konstrukciója, ám ezt nem túlzottan érdemes felróni neki. Az esszé történeti elbeszélését ugyanis nem a filozófiatörténet szakmai keretein belül kell értelmezni: szerepe az, hogy a végesség konzervatív szkeptikus filozófiája kibontható legyen belőle – ennek viszont tökéletesen megfelel.

A VÉGESSÉG FILOZÓFIÁJA

Mi a probléma a történelemtudományi állítással, túl azon a nehezen elbagatellizálható jellemzőn, hogy – legalábbis a szerző

diagnózisa szerint – a gyakorlatban emberek módszeres legyilkolásához vezet? Mi a probléma a modernizáció lázában égő jelenkor világával? Az esszé válaszának kiindulópontja Heidegger: az ember véges lény, a “halállal mérten létezik” (*Sein zum Tode*), ezért, teszi hozzá Marquard, az abszolút igazolás, a végső válaszok számára elérhetetlenek. A tradíciók, a nyelvi, kulturális, személyes hagyományok az egyén számára sorsszerűen adóttak – senki sem haladhatja meg azt a hagyomány-összefüggést, amelybe beleszületett. Marquard a filozófiai hermeneutika alapvetéseire támaszkodva kijelenti: ezek a hagyományok nem igazolhatók elvi alapon, mert maguk sem elvileg megalapozottak, hanem csupán szokások, megszokások. A hagyomány érvényességét a hagyomány nélkülözhetetlensége teremti meg: az ember, antropológiai alkatából adódóan nem lehet meg a szokásai, hagyományai nélkül – így az igazolás terhe a hagyományt elvetőre, tehát a változtatóra hárul. Marquard Joachim Ritterre hivatkozva azt állítja, hogy az egyénnek “hüpolettikusan” kapcsolódnia kell a hagyományként előtaláltakhoz (a “hüpolettika” retorikai fogalom, eredetileg az előző szónok mondanójához való kapcsolódást jelöli). A változások visszafogása, a hagyományokhoz való termékeny kapcsolódás – ez Marquard konzervativizmusa, amely a szerző saját bevallása szerint közel áll a Luhmann által emlegetett “bonyolultságból fakadó konzervativizmus”.

A hagyományok történetek formájában léteznek, mivel véletlen (még-hozzá “sorsszerű véletlen”) eseményeken alapulnak. A véletlen bensőleg összefügg a történettel: csak az mesélhető el történetként, ahol valami közbejött, s ezért nem az előzetesen meghatározott szabályoknak megfelelően mentek végbe az események. A szerző e helyütt Arisztotelészre hivatkozik, akinél a véletlen több determinációs lánc összefűződése: a cselekedet eredménye egy másik szándéknak, nem az eredetinek felel meg. – Hogy hagyományvilágunk hozzáférhető, értelmezhető legyen, szükségünk van egy “történetmesélő szervre”. Marquard-

nál a „szellemtudományok” látják el ezt a funkciót.

Hagyományvilágunkra legalább akkora veszélyt jelent a világ mai modernizációja, mint a világtagadó történetfilozófia. Míg az utóbbi egy történetet, egy értelmezést kényszerít ránk, s ezáltal kiragad bennünket hagyomány-összefüggéseinkből, az előbbi racionalizálja a mindennapi életet, így elidegenít hagyományainktól. Ráadásul a két veszély együtt jár, mert a modern társadalmak – ahelyett, hogy az elbeszélő szellemtudományok révén kompenzálnák a modernizációból eredő tapasztalatfogyatkozást – az emancipatorikus, marxizáló filozófiákhoz menekülnek („a remény illuzionizmusa”). Újból csábító alternatívának tűnik, amiről már bizonyosodott, hogy katasztrofális társadalmi hatásokkal, rengeteg ember halálával jár.

Valódi védelmet csakis a hermeneutikai alapozottságú elbeszélő szellemtudományoktól várhatunk. (Mivel a hermeneutika feladata kétirányú, Marquard a kötet talán legjobb esszéjében – *A kérdés, amelyik úgy szól, vajon hogyan is szól a kérdés, melyre a hermeneutika a válasz* – kétféle pluralizáló, azaz többféle interpretáció lehetőségét elismerő hermeneutikát különböztet meg: a distanciáló hermeneutikát, amely távolságot teremt az egyén és származástörténeti múltja között, és az adoptáló hermeneutikát, amely megőrzi a múlt érthetőségét). Az elbeszélő szellemtudományok – túl azon, hogy történetekké alakítva életkörülnkbe vonják a vagy megfoghatatlanul absztrakt, vagy a maga póreségében túlélhetetlenül szörnyű igazságot – a narratív hatalommegosztás eszközei. Az emberi szabadság záloga ugyanis a hatalommegosztás, és a Marquard-esszéik tanúsága szerint a politikainál majdhogynem fontosabb az esztétikai-narratív hatalommegosztás. Ez a „soktörténetűség” állapot – a recepcióesztétika szellemében a sok történetnek egyidejűleg sok egyenrangú interpretációja van. Ha hagyományainkat termékeny módon újraértelmezzük – ennek leghatékonyabb módja: más emberekkel kapcsolatra lépni, hogy a társalgás révén magunkat más alakban újra felismerjük, és

így több életünk, több időnk legyen (ez az „embertársi multitemporalitás”) –, soktörténetűvé válunk (azaz már nem fenyeget a realitásvesztés), és ha soktörténetűek vagyunk, nem vagyunk kiszolgáltatva egyetlen történet uralmának sem (azaz nem válhatunk üdv-eszkatológiai rabjaivá). Az alapelvektől vett híres marquardi búcsú nem más, mint e soktörténetűség igényének bejelentése. A szerző úgy fogalmaz, hogy a szkepszis a hatalommegosztás érzéke, és mivel ő hatalommegosztást (igaz, narratív hatalommegosztást) javall, joggal nevezheti magát szkepticusnak.

Vajon Marquard konzervatív szkepticizmusa melyik állomását jelenti a kétely (a recenzió elején említett) filozófiatörténeti karrierjének? Filozófiája épp annyira konzervatív és épp annyira szkepticus, mint a hermeneutikai alapozottságú recepcióesztétikák. Szkepticusak ezek az irányzatok, mert felmondják az egységes olvasat elvét, mert a hagyományok, előítéletek meghatározó szerepéről beszélnek, mert a másik általi önmegértést teszik a világmegértés alapjává. Ugyanakkor konzervatívak, mert a hagyományok igazolásra nem szoruló érvényességét állítják, tagadják az intellektuális (és közvetve a politikai) környezetünk radikális vagy spontán megváltoztatásának lehetőségét, és elutasítják a hagyományok, kultúrák magától értetődő összemérhetőségét.

Világosan mutatja e kettősséget – és erre Marquard is felhívja a figyelmet (l. 236. old.) –, hogy a hermeneutáknak, recepcióesztétáknak szükségük van az „elváráshorizont” fogalmára, amely kezeskedik a megértésért. Egy szöveget azért értenek az egymáshoz közeli kortársak legalább némiképp hasonlóan, mert a részben közös életvilág szavatolja, hogy legalább részben közös elvárásokkal rendelkezzenek. Ha nem használhatjuk ezt a fogalmat, menthetetlenül relativista elméletet kapunk, hiszen az olvasatok részleges közösségének (intuíciónkkal egybevágó) feltételezése nélkül a bármely mű tetszőleges értelmezhetőségének álláspontjára helyezkedünk: azt kell állítanunk, hogy bármely szöveghez bármely értelemkonstrukció hozzárendelhető.

Ettől megmenekülünk, és a recepcióesztétikai felfogás kellő mértékben szkepticus marad: az elváráshorizontokat semmiféle transzcendens tényező nem legitimálja, csupán a megszokás, a történeti esetlegességek sorozata. (Szimpatikusan középutas jellegű elmélethez jutunk ugyan, csak hogy a recepcióesztétika fogalomrendszere nehezen használható a konkrét irodalom- vagy kultúrtörténeti elemzés során. Nem könnyű ugyanis pontosan meghatározni, mely elemek közösek egy korszak olvasóinak elvárásaiban, vagy mely előítéleteknek kell megváltozniuk ahhoz, hogy az irodalmi szöveggel való találkozás teljesen új módjáról beszélhessünk – tehát nem adható meg kellő pontossággal a releváns elvárások, előítéletek listája. A német recepcióesztétikával részben ekvivalens megoldást ad Stanley Fish elmélete az értelmezői közösségekről, amelynél a vizsgálat már kimutatta a hasonló nehézségeket. (Ehhez lásd a Kálmán C. György által szerkesztett, *Az értelmező közösségek elmélete* című kötetet, Balassi, Bp., 2001.)

Az egyetlen történelem és más mások filozófiai cselekménye tehát a következőkben foglalható össze: Marquard éles szemmel veszi észre, hogy a hermeneutikai és recepcióesztétikai megfontolások lehetőséget adnak egy egyszerre szkepticus és konzervatív filozófiai pozíció felvételére, és e pozíciót olyaténképpen foglalja el, hogy elméletét egy tetszetős, de nem különösebben mély filozófiatörténeti koncepcióból bontja ki. A konzervativizmus és a szkepticizmus összekapcsolására egyébként nemcsak a hermeneutika, hanem a politikafilozófia is lehetőséget nyújt (lásd például a status quo tiszteletére ismeretelméleti okokból fanyalodó Hume olykor mérsékelt tory érvelését) – Marquard mégis a hermeneutikai alternatívát választotta. Ennek tudható be, hogy – noha a gondolatmenet konkrét politikai tanulságokkal is szolgál – az érvelés során még távoli utalás sem történik a konzervatív politikafilozófia klasszikusaira.

Szó, ami szó, a cselekmény fordulatossá, de hagy elvarratlan szálakat. Apróság, de zavaró momentum, amikor Marquard abból, hogy az

emberek nem mondhatnak le az összes történetükről, és hogy a mítoszok történetek, arra következtet, hogy az emberek nem mondhatnak le a mítoszokról (78. old.). Ha a „mítosz” fogalmát a „történet” szinonimájaként használjuk, épp annyira tág kategóriákkal dolgozunk, mint amikor „történetfilozófiai” gyökerűnek tételezünk minden haladáshitét. (Ott sem vezetett jóra, itt sem vezet.) Az viszont már nem is apróság, noha nem kevésbé zavaró, hogy Marquard feltűnően nem hivatkozik azokra a gondolkodókra, akik különben erősen meg tudnák támogatni a gondolatmeneteit. Teljesen érthető, hogy nem vesz tudomást azon ellenfeleiről, akikkel nem a történelemfilozófia irányából keveredhet összetűzésbe: nem jutnak szóhoz a recepcióesztétikával vitában álló posztmodern irányzatok (így a dekonstrukció), és csupán fanyalgó utalásokat kapnak a hermeneutika iránt nem különösképpen érdeklődő analitikus filozófusok, logikai pozitivisták és empiristák, tudományfilozófusok. (A dekonstrukció szerint a nyelv uralhatatlan jelrendszer, és a nyelvhasználat során az értelem állandóan elkülönül – ez természetszerűleg nem kompatibilis a marquardi koncepcióval, amely szerint a történetek hatalommegosztása a szabadság záloga: ha ki vagyunk szolgáltatva a nyelv hatalmának, nem kerekedhetünk a történetek fölébe, kijátszva őket egymás ellen. Ami pedig a kimaradt angolszász irányzatokat illeti, Marquardnak igencsak kapóra jönne például Quine aluldeterminációs tézise. Az természetesen igaz, hogy Marquard kérdéseinek jelentős része az analitikus tradíció számára nem kérdés, vagy nem így kérdés, lásd például Danto történelemfilozófiáját.) Teljesen érthetetlen viszont Kuhn, Feyerabend (őt Miklós Tamás említi, teljes joggal, az utószóban) vagy Hayden White hiánya. Fokozza a zavart, hogy a két relativista tudományfilozófus helyett a szövegek Poppert említik (őt is csak a falszifikáció kapcsán, mint példát a rossz XX. századi jóra magyarázására – 217. old.). A recenzens arra gyanakszik, hogy az angolszász filozófiai tradíciók többé-kevésbé kívül esnek a

Marquard által bevilágítani kívánt terepen, ami kár – viszont még így sem találtunk magyarázatot Wittgenstein feltűnő hiányára. Marquard továbbá nem látszik tudomást venni arról, hogy rejtett módon vitában áll Nietzschével (*A történelem hasznáról és káráról*), és talán Walter Benjammal (*A történelem fogalmáról*) is: igaz, hogy a plurális szövegértelmezés csökkenti a „hermeneutikai polgárháborúk” esélyét, de a plurális értelmezés elvi lehetősége mellett is szokás háborút indítani a rivális interpretációk kiszorításáért, ami szintén nem kevés ember pusztulásával jár. A történetek vetélkedése bármelyik pillanatban hatalmas harcra csapathat át, és Marquard józan szabálya, miszerint sohasem szabad hagyni, hogy egy „monomítosz” hatalmába kerítsen, nem javasol megoldást arra az esetre, amikor erőszakkal a „polimítoszok” egyikének elfogadására kényszerítenek.

Egy további, már-már triviális ellenvetéssel is érdemes a szerzőt szembesíteni: Marquard filozófiájából hiányzanak a magyarázatok. Sem a filozófiatörténeti narratíván belül nem magyarázza semmi, miért is működik a kompenzáció mechanizmusa, honnan e rejtélyes erő, sem a filozófiai koncepción belül nem találunk választ arra a kérdésre, miért olyan a világ szerkezete, amilyen, miért kell „hüpoleptikusan” kapcsolódunk a hagyományainkhoz, ha élhető életet akarunk élni, miért olyan az ember antropológiai struktúrája, amilyen. Ez tulajdonképpen Habermas ellenvetése: „A sokféleség, a különbség és a Más dicsérete ma elfogadásra találhat; de egy hangulati helyzet még nem helyettesíti az érveket.” (Jürgen Habermas: *Az ész egy-sége hangjai sokféleségében*. In: *Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Bp., 1994. 331. old.), vagy „Miért kellene meghaladnia a történetfilozófiai gondolkodást – amely mindemellett érvek kialakításán fáradozott – egy elbeszélően előadott, tehát érvektől mentes anti-történelemfilozófiának?” (uo. 20. l.). Sőt hozzátehetjük, hogy a kellőképp meg nem alapozott kategóriákkal dolgozó, kellőképp alá nem támasztott állításokból összeálló konstrukció maga is kinyilatkozta-

tásszerűen hat, noha egyebek közt épp emiatt támadta Marquard a történetfilozófiát, mondhatni maga is egy – igaz, álrúhas – történetfilozófiát vezet elő. Ezt az ellenvetést Marquard azáltal próbálja súlytalanná tenni, hogy esszéit nem a filozófia, hanem a transzcendentális belletrisztika kategóriájába sorolja: a szövegek retorikai felépítése irrelevánssá teszi az érvek hiányára vonatkozó megjegyzéseket.

TRANZSCENDENTÁLIS BELLETRISZTIKA

Az ellenújkori, eszkatologikus történelemfilozófiát (és XX. századi változatait), valamint az újkori kompenzációfilozófiát az eddig említettek túl megkülönbözteti még valami: míg az első a filozófia folyamatos kompetenciavesztését a kompetencia abszolútá tételével ellensúlyozza, addig az utóbbi a teljes inkompetenciába menekül. A filozófia ugyanis, legalábbis Marquard történeti elbeszélésében szépen elveszíti minden kompetenciáját: elbukik a „szótérológiai”, a technikai, a politikai kihívásokon, és a modern szellemtudományok létrejötte után az „életbölcesség” meg az emlékezés sem feladata többé. Nem marad más kompetenciája, mint hogy tulajdon inkompetenciáját, így vagy úgy, kompenzálni tudja. (A filozófiatörténet-írás persze még mindig a tágan értett filozófiához tartozik, de Marquard ezt – éppúgy mint a más tudományokkal közös problémák megoldásának feladatát – „maradvány kompetenciának” tartja [39–40. old.].)

A transzcendentális belletrisztika a teljes inkompetenciához menekülésnek (mint inkompetencia-kompenzációnak) a műfaja. A Marquard-esszék legfőbb jellemzője az irónia, a saját nézetektől való távolságtartás, a humor, a játékoság – érvényre juttatva azt a tételt, mely szerint a „monomítikuság”, azaz az egytörténetűség legnagyobb ellenfelei „a korlátaink provokálta reakciók”: a nevetés és a sírás, amelyek megnyilvánítják a hivatalos képből hiányzót, a kirekesztettet. Marquard felfogása szerint ilyen „korlátaink provokálta válasz” a filozófia is, amennyiben kellően

ironikus, azaz kellő rendszerességgel elhatárolódik önmagától. Ezért aztán Marquard filozófiája, helyesebben: transzcendentális belletrisztikája a rendszergondolkodásnak, a kizárólagosság-igénynek még a látszatát is kerüli, elutasítja az “abszolút elvi igazolás” (értsd: a megdönthetetlen érvek) kívánalmát – ennek megfelelően nem is átfogó művekben, hanem egy-egy ötletet nagy stilisztikai műgonddal kidolgozó esszékben, alkalmi szövegekben (konferenciafel-szólalásokban, ünnepi köszöntőkben stb.) jelenik meg.

Marquard két legyet üt egy csapásra azzal, hogy filozófia helyett transzcendentális belletrisztikát művel. Az egyiket kompenzációfilozófusként üti, amikor sikerül elkerülnie, hogy szövegei történelemfilozófiává váljanak: tételeit alátámasztandó nem sorakoztat ugyan fel konklúzív érveket, s ezáltal pozícióját a profetikus beszédhelyezethez közelíti, de nem is tart igényt elvi kizárólagosságra – és a bármiféle kizárólagosság elkerülése már maga is a világbeli kizárólagosságokat kompenzálja. (Ezért válhat a kompenzáció filozófiatörténete maga is kompenzációs filozófiává.) A másik legyet már filozófiai metaszinten üti: könnyedén azt válaszolhatja az érveket és magyarázatokat hiányoló kritikusainak, hogy nem értették meg, mivel szövegeit még mindig abban a kontextusban (ti. az “abszolút igazolás kontextusában”) olvassák, amelynek elvetéséről épp ezek az esszék próbálták őket meggyőzni.

A transzcendentális belletrisztika mint filozófiai műfaj bevezetése sokkal radikálisabb lépés, mint amilyen radikális Marquard szkepticizmusa vagy konzervativizmusa – s ezáltal sokkal közelebb is áll a “posztmodern” teóriákhoz (például a dekonstrukció szövegeihez) kifejtett tételeinél. (Nincs is ebben semmi meglepő, hisz amennyire vonzóan található egy “posztmodern” teoretikus a marquardi szkepticizmust, annyira taszít-hatja a szerző konzervativizmusa.)

Mindazonáltal érdemes megjegyezni, hogy a transzcendentális belletrisztika, minden ellenkező jel és szerzői deklaráció dacára, filozófiai műfaj. Hiába jelenti ki ugyanis például *A sors vége?* című esszében Marquard,

hogy a kifejtett gondolatmenet csupán egyszer használatos, ha az majd minden esszében visszatér, így az ironikus önelhatárolódás nem tűnik következetesnek. Hiába érvel továbbá a soktörténetűség mellett, ha a legtöbb szöveg ugyanazt a gondolatmenetet fejt ki, csak mindig máshol belekapva, az elemeket más-más sorrendben rendezve egymás után, kötete a legkevésbé sem “soktörténetű”. Hiába minden stilisztikai trükk, retorikai petárda, ha a szövegek szerkezete teljesen transzparens, jól felépített, és a gondolatokat pontosan adagoló, az improvizatív szellemesség látszata nem teremődik meg.

Az esszék tulajdonképpen nem teoretikus tartalmukban, hanem retorikai teljesítményükben különböznek (bár teoretikus tartalom és retorikai teljesítmény megkülönböztetése szinte eretnekségnek hangzik, mert feltételezni látszik a magánvaló szövegértelem meglétét, ami a konstanzi recepcióesztétika alapvető tételeinek mondana ellent – a recenzens azonban nem ígérte, hogy tartózkodni fog az ilyen eretnekségektől, és a szövegeket a szerző által elfogadott előfeltevések tiszteletben tartásával fogja olvasni). Minden újabb szöveg a gondolatmenet más és más apró részletét dolgozza ki, miközben azért legalább utalásszerűen minden lépést szóba hoz. A kötetet, a redundanciák kiváltotta pillanatnyi bosszúságokat leszámítva, épp ez a szigorú szerkezet teszi olvasóbaráttá. (No meg a bon mot-k. Egy szekérdéknyi tanulmány mottóját lehetne kigyűjteni az esszék szövegeiből. Csupán két példa. Egy irodalomtudományos dolgozat mottója: “Az interdiszciplinaritás azok romanisztikája, akik nem tudnak franciául” – 238. old.; egy filozófiai értekezésé: “Az élőkődés mindenkor magától értetődő – e tételt nem elfogadni akarni és mégis magától értetődően parazitának lenni: ez a filozófia” – 44. old.) Van olyan eset, amikor a kötetnek ezt az olvasóbarát jellegét kifejezetten a stílus kiváltotta hatással szemben kell megőriznie: némely esszé némely részlete már-már nehezen elviselhetően modoros.

A modorosság körül forog a fordító és a kiadó vitája, ami egyedülálló

módon a kötet legeslegutolsó lapján helyet is kapott: itt a fordító (egy már-már valóban önparodisztikusan modoros szövegben) nem ismeri el sajátjának a fordítást, mert a már elkészült szövegen a kiadó olyan stilisztikai módosításokat végzett, amelyek nem tart indokoltnak. Ha a recenzens szeme nem csalt, e módosítások nem hagytak nyomot a szövegeken, tehát nem érzékelhető, hol nyúlt bele a kiadó az elkészült fordításba; és ha a beavatkozás eredménye csak annyi, hogy az erőltetett fordulatok egy része eltűnt az esszéből, akkor biztosan javára vált a kötetnek. (Egyetlen hely van, ahol valami érthetetlen dolog történt: ugyanaz a fordulat a vonatkozó esszében végig következetesen “inkompetencia-kompenzáció mint kompetencia” alakban van fordítva, kivéve a címben, ahol ez szerepel: “elhivatottsághiány-elhárítás mint hivatás”. Esetleg az a nem túl bölcs elv működött itt, hogy a címben érdemes elkerülni a bonyolult, hosszú, idegen eredetű terminus technicusokat? Elképzelhető.) Egyébként az egész vitát Marquard szellemében üdvözölni kell, hiszen a fordító elhatárolódása a kötetből egybevág az esszék eltávolító, ironizáló gesztusaival, tehát a transzcendentális belletrisztika műfaji eszköztárába tartozik.

Ez persze épp annyira meggyőző mentség, amennyire meggyőző Marquardnak az a védekezése, hogy a szövegeit nem a hagyományos (azaz: “monomitikus”, abszolút igazoláshajhász stb.) módon kell olvasni, hanem transzcendentális belletrisztikaként, olyan történetként, amely rászorol a rivális többi történetre, és amelyet bármely pillanatban el lehet, sőt el kell vetni egy másik kedvéért, majd újból megtérni hozzá. Joggal vetheti valaki Marquard szemére, hogy az állításaink érvekkel való alátámaszthatóságának igényét nem érdemes az abszolút igazolás követelményének tartani (íme egy példa Marquard használhatatlanul tág kategóriáira) – mint ahogy joggal megemlíthetők a relativizmussal kapcsolatos egyéb (többek közt morális) aggályok is. (Ilyen kérdés lehet az, hogy vajon valóban *minden* történetnek helye van-e történeteink között. Egyébként

Marquard feltűnően kerüli a holokauszt említését. Talán mert a náci múltat a "polgáriasság" nem történelemfilozófiai megtagadásának tartja.) Az esszé értelmezése során a szöveghez való odafordulást és a szövegnek való önátadást az eltávolító kritikai megjegyzések kompenzálják. Amely kompenzációról nagy kár, nagy hiba lenne lemondani.

BÁRÁNY TIBOR

Jávor Kata: Életmód és életmód-stratégia a pécsi Zsolnay család történetében

*Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000.
278 old., á. n. (Néprajzi Tanulmányok)*

Az 1980-as évek közepén a magyar gazdaság és társadalom múltját kutató történészek érdeklődése hirtelenjében egy korábban meglehetősen csekély figyelemre méltott réteg, a vállalkozók felé fordult. Fontos új kérdések sorát fogalmazták meg a XIX. és XX. század történetének kutatói: kik voltak és honnan jöttek a magyar gazdaságot új szellemmel feltöltő vállalkozók? Hol akkumulálódott az a tőke, amelyre alapozva megindították az első tőkés vállalatokat? Hogyan történt a vagyoni és szellemi tőke átörökítése; az egymást követő nemzedékek milyen mértékben változtatták meg üzletvezetési stratégiájukat?

Az új kérdésekre új kutatási szempontok és új módszertani eszközök alkalmazása révén születtek válaszok. Lengyel György a történeti elitkutatások eszköztárát felhasználva vizsgálta a magyar bankárok és vállalkozók három nemzedékét (*Vállalkozók, bankárok, kereskedők*. Magvető, Bp., 1989). Bácskai Vera nagyjából társadalomtörténeti módszereket alkalmazva tárta fel az alapítók meg-

előző nemzedékből a pesti nagykereskedők világát, a réteg rekrutációjától az üzleti stratégián keresztül a gondolkodásukat meghatározó értékrendig (*Vállalkozók előfutárai*. Magvető, Bp., 1989). A történeti elitkutatások és a prozopográfiai vizsgálatok legfontosabb eredményeként könyvelhetjük el, hogy megismertük a gazdaság folyamatait tudatos döntésekkel befolyásoló vállalkozói réteg általános jellemzőit. E kutatásoknak köszönhető a periodizáció, azaz a vállalkozói generációváltások – és velük járó stratégiámódosulások – pontos rendjének feltárása. A tömeges életpálya-vizsgálatok nyomán kirajzolódtak az egyes generációkat jellemző karrierminták és magatartásformák. A különböző vállalkozói csoportok rekrutációjára, mobilitására, társadalmi jellemzőire, mentalitására és életmódjára koncentrált kutatások, a korábbi, alapvetően üzemtörténeti szempontú feldolgozásokhoz képest sok újumot hoztak. Az első úttörő munkák után – amelyek közül újszerűségével is kiemelkedett a Bácskai Vera szerkesztette *Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa* (MTA, Bp., 1986) című kétkötetes összeállítás – következtek a társadalomtörténet különböző irányzataihoz sorolható kutatások, amelyek általában egy-egy konkrét példán vizsgálták a vállalkozói mentalitással, a családi tradíciókkal, a cégátörökítéssel kapcsolatos kérdéseket. A szaporodó esetleírások differenciáltabbá teszik és árnyalják az átfogó vizsgálatok nyomán kialakult képet.

A múlt vállalkozói felé forduló figyelem bizonyára összefügg a magyar gazdaság rendszerváltozást követő átalakulásával, azonban valószínű, hogy a nem szűnő érdeklődés elsődleges okát másutt kell keresnünk. A mikrotörténet, a mentalitástörténet és a társadalomtörténet más-más irányzatai számára különösen fontos terület a vállalkozók világa, hiszen e réteg jellemző jezeit kutatva a XIX–XX. század magyar történetét meghatározó gazdasági és társadalmi tendenciákhoz juthatunk közelebb.

A Zsolnay család múltját feldolgozó Jávor Kata is általános érvényű kultúrtörténeti tendenciák után kuta-

tott a színes családtörténetre alapozott mikrotörténeti vizsgálata során. A neves pécsi vállalkozócsalád történetén keresztül a nagypolgári réteg életmódját és életmód-stratégiáját kívánta bemutatni. A címbe emelt „életmód-stratégia” kifejezést a szerző pontosan nem definiálta. A kutatás célját a következőképpen határozta meg: „E mikrotörténelem vizsgálata során [...] azokat a kulturális jegyeket keressük, amelyek legszemléletesebben illusztrálják egy kultúra, jelen esetben a polgári kultúra önépítkezését és egyben a makrofolyamatok általi meghatározottságát. A párhuzamos életrajzvizsgálatok segítségével pedig azt vizsgáljuk, hogy az adott társadalmi-kulturális miliőben az egyén számára milyen választási lehetőségek voltak adottak.” (8. old.) Az alkalmazott módszerek fényében ez azt jelenti, hogy Jávor Kata a család mindenkori helyzetét kijelölő foglalkozási, jövedelmi és kulturális-civilizációs meghatározók közül az utóbbiakat állította kutatásai középpontjába. Elsősorban az érdekelte, hogy a familia egészének és egyes ágainak társadalmi helyzetét és mobilitását hogyan befolyásolta a család mindenkori kulturális-civilizációs értékrendje. Mivel minden generációban több testvér életútját lehetett követni, megragadhatóvá váltak a különböző területeken – a gyermekek iskoláztatása, a házastárs megválasztása stb. – hozott döntések következményei. Hogy a különféle stratégiák valóban megjelenjenek, a kötet szerzője részletesen bemutatja az egymást követő népes generációk jellemző anyagi kultúráját (öltözködés, étkezés, otthon) és szokásrendjét (gyermeknevelés, társadalmi érintkezési formák, hétköznapi ünnepek, szabadidő).

A Zsolnay család sorsa köré szőtt életmód-történeti elemzés több mint százötven esztendőt fog át: a familia története a XVIII. század utolsó évtizedében indul az első Zsolnay pécsi letelepedésével, s az 1960-as években, a gyáraiktól rég megfosztott család utódainak sorsát felvillantó összegzéssel zárul. Az egymást követő vállalkozói generációk sora a gazdaság tőkés átalakítását végrehajtó alapítóval kezdődik, aki – a Max

Weber-i mintának megfelelően – egyszerre óvatos és merész, szigorúan polgári nézeteket vall. A gyárat az államosítás idején kézben tartó negyedik vállalkozógeneráció tagjai pedig már jobban hasonlítanak a James Burnham nevezetes könyvében (*The Managerial Revolution: What is Happening in the World*. New York, 1941) leírt menedzser figurájához, mint a gyárat megteremtő elődökhöz. A család története a magyarországi polgárság útját reprezentálja a rendi keretektől való kibontakozástól a réteg felszámolásáig.

A család első pécsi őse, Zsolnay József szabósegéd, 1796-ban telepedett le a városban. Mestere korai halála után feleségül vette a fiatal özvegyet, s így magát önállósítva Pécs polgára lett. Egyik fia, Miklós alapozta meg kereskedőként a család vagyonát. Főtéri üzletet és házat szerzett, szőlőt vásárolt, s nem utolsósorban megfelelő iskoláztatás révén gondoskodott arról, hogy gyermekei az örökség mellé jelentős szellemi tőkét is kapjanak. Mint kereskedő jó szemmel észrevette, hogy a keménycserepgyártás nagy üzleti lehetőséget rejt. Legidősebb fia számára fel is állított egy kis manufaktúrát, de a „gyár” első tulajdonosa, az inkább elméleti érdeklődésű Ignác kezén csödbe jutott. A kis vállalkozást a másodszületett fiú, Vilmos vette át testvérétől. Az üzleti és kereskedelmi tapasztalatokkal rendelkező Zsolnay Vilmos két évtized alatt a pár alkalmazottal dolgozó kis műhelyt több száz főt foglalkoztató vállalattá fejlesztette. Nemcsak tőkét gyűjtött, szervezett, szakképzett munkásokat telepített Pécsre, hanem az alapítók többségéhez hasonlóan másutt nem alkalmazott szellemi tőkét is beforgatott a termelés folyamatába. Az autodidakta Zsolnay Vilmos sok-sok kísérlet után megtalálta a reneszánsz mesterek elfeledett, fémfényű porcelánmázának titkát. Az új anyag az ezoin nevet kapta, és ezinnal borított finomkerámiai népszerűvé váltak külföldön is. Az ezres nagyságrendben végzett kísérletek másik nagy eredménye a tartós és tetsetős épületkerámia előállítására alkalmas pirogránit lett. Az anyagában és stílusában jellegzetes Zsolnay-kerámikák az egész Monarchia területén elterjedtek.

Zsolnay Vilmosnak pályája legsikeresebb korszakában három gyermeke is belépett a céghez: két leánya tervezőként formálójá lett a Zsolnayporcelánok stílusának, az egyetlen fiú, a nagy formátumú üzletemberré vált Miklós pedig fokozatosan átvette a vállalat irányítását. A növekvő gyár vezetése újabb és újabb családtagok belépését tette szükségessé, előbb a vők érkeztek, majd az unokák. Az unokák még részesei voltak a vállalat 1900-as évekre eső, második nagy korszakának, amikor is a kedvező gazdasági háttérrel és a szecesszió felhajtóerejével kihasználva a gyár üzleti és iparművészeti szempontból egyaránt a csúcra ért.

Az első világháború után a körülmények egészen megváltoztak: csupán a belföldi piacra számíthattak, már nem a minőség, hanem a vállalat fenntartása volt az elsődleges cél. Kedvező fordulat csak 1932 után következett be, amikor, jelentős profilváltás után, a vállalat vonzó lehetőségeket teremtett az alapító dédunokáinak is.

A Jávor Kata által alkalmazott vizsgálati módszer folyamatok és apró mozzanatok megragadására egyaránt alkalmas. A könyv vázát a hagyományos családtörténet adja: genealógiai, gazdaságtörténeti, művelődéstörténeti adatokból bontakozik ki a több nemzedéket átfogó vállalkozói karriertörténet. A struktúrát a már Lengyel György és Bácskai Vera által kimunkált – előfutár-alapító-örökösök – vállalkozástörténeti kategóriarendszere építette a szerző. Az anyagi kultúra, az életmód, a szokásrend négy generációt átívelő, részletekbe menő vizsgálata adja a kutatás novumát. A család felemelkedését bemutató első rész inkább fejlődésrajz, az örökösök nemzedékeit statikusabb elemzések révén ismerhetjük meg. E fejezetekben olykor a szerző által megragadott apró fragmentumok világitanak rá a családban uralkodó szellemiség egy-egy fontos összetevőjére: például hogy a beállított, tehát ünnepinek szánt fotón a gyár-alapító egyik unokája stoppolt harisnyában ül nagyapja ölében.

A házassági, gyermeknevelési, iskoláztatási szokások, az otthonok tárgyi világának aprólékos rekonstruk-

cója a vállalkozói-polgári réteg történetének kevésbé ismert dimenzióit tárja fel. Több generáció városon belüli térbeli mozgását követve láthatjuk, hogy a család emelkedése során meddig alkalmazkodott a tradicionális pécsi polgári értékrendhez – a főtér felé törekvés, presztízst adó szőlőbirtok-vásárlás stb. –, és mikor kezdett eltávolodni tőle, lemondva a főtéri üzletről s a pécsi társasági életben való közvetlen és állandó részvételtől. Az is láthatóvá válik, hogy a helyi közélet centrumaitól távol, a gyár területén épült, puritán szellemet és nagypolgári luxust ötvöző új Zsolnay-ház miként lett mintaadó. Sőt a vállalkozás fénykorában a család már nemcsak közvetlenül – gazdasági ereje, közéleti súlya által – befolyásolta a város társadalmának életét. A családi reprezentáció is várospolitikai tényezővé, esetenként kohézióteremtő erővé vált. Ilyen alkalom volt a gyár alapítójának temetése. „Még holtában is megajándékozta szülővárosát e város nagy fia egy olyan kivételes gyászpompával, amit csak egyedül az ő rendkívüli személyisége tudott kiváltani, csak az ő esetében volt hiteles” (130. old.) – írta a szerző Zsolnay Vilmos különleges részvétel és érzelmi azonosulás mellett lezajlott temetéséről.

Az egymást követő generációk házasodási szokásainak vizsgálata a polgárság, majd a nagypolgárság társadalmi érintkezési felületeinek kiszélesedését dokumentálja: Zsolnay Vilmos kereskedőként egy kereskedő lányt vette feleségül, az ő gyermekei és unokái földbirtokos nemesi családok tagjaival házasodtak össze. A dédunokák közül pedig nem egy arisztokrata lányt vezetett oltárhoz. Jávor Kata figyelemmel kísérte, hogyan hat egymásra a különböző rétegek kultúrája, és miként befolyásolja maga a házastársválasztás a család adott ágának társadalmi mozgását. Figyelemre méltó az asszonyszerepek változása. A család férfi tagjainak pályáját kijelölte a gyár, minden nemzedék alkalmazkodott a kor követelményeihez. Az asszonyszerepek viszont idővel gyökeresen átalakultak: a családfőnek nyugodt háttérrel biztosító, gyermekeket nevelő asszonyok helyét már a második generációban átvették

az önálló pályát befutó, alkotó személyiségek, Zsolnay Vilmos saját utat választó leányunokáinak egyike pedig az üzem legsikeresebb irányítói közé emelkedett. Ugyancsak az egymást követő nemzedékek életmódjának módosulása jelzi, hogy a luxus a magas kultúra felől hogyan tolódott el a reprezentáció irányába.

Az életmód-történeti folyamatrajz néhány mozzanatát külön is szeretném kiemelni. Jávor Kata munkája során végig nagy figyelemmel vizsgálja, hogy az egymás mellé kerülő, de különböző társadalmi rétegekből származó emberek életmódja és értékrendje miként illeszkedik és miként hat egymásra. Zsolnay Vilmos mindkét leánya komoly tradíciókra visszatekintő nemesi családból származó férfihoz ment feleségül. A két magasan képzett nő nemcsak a családba, hanem a gyár családi irányítói apparátusába is beilleszkedett. A Földművelésügyi Minisztériumot megjárta, geológus végzettségű Mattyasovszky Jakab a gyár nyersanyagfeltárásainak irányítója és a csőgyár vezetője lett. A lengyel származású építészmérnök, Sikorski Tádé művészeti vezetőként dolgozott. Mindketten jelentős mértékben hozzájárultak a vállalat üzleti sikereihez. A két háború között Mattyasovszky Jakab két idősebb fia játszott meghatározó szerepet a gyár irányításában. Jávor Kata részletes leírásaiból kiderül, hogy a középbirtokos-családokból származó feleségek a magukkal hozott birtokot piacra termelő intenzív szőlő-, gyümölcs- és virágtermelő mezőgazdasági üzemként működtették. Egyikőjük Németországban szőlészeti és borászati főiskolát is végzett. A teljesítményethoszt, a puritánságot illetően pedig túltettek a tradicionális nagypolgári milióból származó Zsolnayakon. Jávor Kata részletes és pontos elemzése, más konkrét vizsgálatokhoz hasonlóan, Gyáni Gábor azon megállapítását (Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*, 2001. tavasz–nyár) támasztja alá, hogy a polgári és nemzeti társadalom nem is volt olyan távol egymástól, mint azt némelyek feltételezik. A XIX. század végétől formálódott Magyarországon egy olyan szélesedő réteg, amelyet etnikai, felekezeti hovatartozásánál erősebben határo-

zott meg életmódja, a szellemi tőkéhez való viszonya. Polgári, nagypolgári, tisztviselői, nemesi-birtokos tradíciójú részei között nem csupán átjárás, hanem sok azonosság is volt. A merev társadalmi válaszfalak hiányára utal a család nem egy tagjának – Jávor Kata kifejezését idézve – „vegyes összetételű” (236. old.) társasága.

A Zsolnay család tagjait elsősorban vállalkozói és családi szerepeikben láthatjuk. Beilleszkedésükről a vállalataik helyzetét alapvetően befolyásoló nagy társadalmi és politikai folyamatokba csak utalásszerű információt kapunk. Megtudjuk, hogy a gyáralapító Zsolnay Vilmos egyik testvére, Széchenyi eszméinek hatására, az ipartelepítés híve lett, s a szabadságharcban Bem hadsegédeként harcolt. Egy másik testvér belépett az olaszországi magyar légióba, és maga Zsolnay Vilmos is szolgált nemzetőrként. Egy rövid bekezdés tudósít arról, hogy az alapító frontot megjárta dédunokái számára az „ország megcsontítása [...] nem történelem, hanem személyes tragédia” (182. old.) volt. Természetes, hogy egy életmód-történeti mikrovizsgálatban a politikatörténet háttérbe szorul, ám ezek a szűkszavú utalások mégis arra engednek következtetni, hogy érdemes lett volna kicsit részletesebben megvizsgálni: a vállalatainknak élő polgárok mikor és milyen szituációkban lépnek ki a közterekre; milyen a viszonyuk az egyes korszakokat meghatározó, fő társadalmi és politikai áramlatokhoz. Ezek az összefüggések is formálták a mentalitásbeli és civilizációs mezőket. Az alapító magabiztossága, tetteje épp abból fakadt, hogy úgy érezhette, a maga értékrendje – amit Jávor Kata igen pontosan leír – összhangban áll a kor általánosan elfogadott értékeivel és eszméivel.

Mind a vállalkozás, mind a család történetének tágabb gazdasági és kulturális keretét a Monarchia és Németország adta. A Zsolnay család messzemenően kiaknázták az Auszriával és Németországgal kialakult szoros kapcsolatokból adódó lehetőségeket. Amikor mód nyílt rá, megpróbálták a vállalat piackörzetét a hagyományos közép-európai integrációs kereteken kívülre tolni. A gyár első korszakában a tervezők, az irá-

nyítók, sőt a munkások többsége is külföldről érkezett. A család számára a szellemi tőke és a luxus egyik forrása hosszú ideig Ausztria, elsősorban Bécs volt. Az igazi, üzletileg is kihasználható elismerést a bécsi és párizsi kiállításokon elért sikerek jelentették. Noha a gazdaságilag, kulturálisan nyitott korszakokban a piaci verseny is sokkal élesebb volt – már a Monarchián belül is meg kellett küzdeni a cseh konkurenciával –, egy-egy generáció sikeressége és nemzetközi kapcsolathálójának a sűrűsége egyenes arányban állt egymással.

A gyár életében a mélypont 1920, az ország gazdasági és politikai bezárulása után következett be. Nem csupán az általános gazdasági összeomlás, az ország piacot jelentő területei egy részének elvesztése rendítette meg a vállalatot. Korábban az üzemből előállított finomkerámia jelentékeny része külföldön talált vevőre. A finom- és az épületkerámia üzletág is a számban és anyagi erőben gyarapodó, a szépség és a luxus iránt mind fogékonyabb polgárság igényeire épült. Ez a piac 1920 után összezsugorodott, de nemcsak a monarchiabeli és más európai piacok elvesztése okozott nagy gondot. Az 1867 után felépített s magas színvonalú magyar vállalatok – többnyire kevésbé tőkeerős hazai versenytársaik rovására – jól kihasználták az osztrák és német technológiai eljárások és gépi berendezések meghonosításából adódó előnyöket. Nem véletlen, hogy Zsolnay Miklós a pécsi kis- és középüzemek tulajdonosaival szemben a közös vámterület híve volt. 1920 után a vámszabályok megváltozásával a gép- és alkatrészbeszerzés rendkívül megnehezedett, s az összeszűkült piacon nagyon nehezen lehetett előteremteni a megdrágult gyártóeszközök árát. Ugyanez a tendencia az ipar egészen más területein is érvényesült: a nyomdász Kner Imre a két háború között végig nosztalgiaiával emlékezett arra a korra, amikor a pótalkatrészek Németországból két nap alatt, a tökéletes nyomóklisék Bécsből egy nap alatt érkeztek Gyomára. Az új helyzetben a Zsolnay-gyár is profilváltásra kényszerült, a nagyvárosok csatornázásának felgyorsulásakor áttértek a

csőgyártásra, majd a vasutak villamosításakor a porcelánzigetelők gyártása révén lett újra stabilan nyereséges a gyár. A profilváltás egyik – az elemzett könyvben kevésbé hangsúlyozott – következményeként a gyár nyeresége a korábnál sokkal inkább függővé vált az állami megrendelésektől. E változás alighanem jelentősen befolyásolta az üzleti stratégiát, a vállalkozói attitűdöt.

Jávor Kata életmód-stratégiai vizsgálatának egyik legértékesebb hozadéka a családi mítosz kialakulásának, a családi emlékezet működési mechanizmusainak feltárása. A családról kialakított önkép elsődleges meghatározója a vállalat és az üzleti siker, de az imágóhoz szorosan hozzátartozik számos apró, ám annál fontosabb tényező. „Egy családnak szinte ki kell alakítania az »önmítoszt« – olvashatjuk. – Kell legyen a családnak orvosa, ügyvédje, papja, házibarátja, ahogy Mattyasovszky Tibor nevezi: »intimusa«, sírboltja, gyászmiséje, törzshelyei a városban, vasárnapi mise utáni állandó sörözőtársasága. Jótékony tetteinek nyomát a városnak magán kell viselnie. Adakoznia, »felülfizetnie« kell – vagyis jótékony célú rendezvényeken többet fizetni a belépőjegy áránál, amiről másnap azután a helyi újságok pontos számadatokkal szolgálnak –, különböző jeles kezdeményezések úttörőjének, társulatok elnökének, alelnökének, tiszteletbeli elnökének illik lennie. Ezek a társadalmi tőke, a tekintély gyűjtésének a felemelkedéshez elengedhetetlen velejárói. [...] A családi önmitosz alakításának technikájaként fontos polgári erénnyé válik a családi diszkréció.” (114. old.) A vállalatalapítások valóságos és legendás elemeket ötvöző történetét általában az alapító vagy a közvetlen örökösök egyike írta – íratta – meg. A memoárok, a hivatalos vállaltörténetek többnyire reklámcélt szolgáltak, de később a családi mítoszoknak is forrásává lettek. A Zsolnay családban is az alapító egyik gyermeke a családtörténet formálója. Zsolnay Vilmos legidősebb lányának, Teréznek meghatározó élménye volt a gyár megszületése és első nagy korszaka. Nagyon tudatosan törekedett arra, hogy a család számára korábban nem

remélt emelkedést hozó „hőskorszakot” és szereplőit gyermekeivel is megismertesse. A sokszor elmesélt, folyamatosan csiszolt, „szerkesztett” történetet azután leírta. A kilencven évet megért Teréz, Mattyasovszky Jakabné életének utolsó húsz esztendejét a levelekre és gyári dokumentációra alapozott családtörténet megírásának szentelte. A múlt eseményeinek felidézése mellett arra törekedett, hogy az apja által képviselt értékrendet is megőrizze és átörökítse utódaira. A családi összetartozás ébrentartásának módszereit Jávor Kata Zsolnay Teréz végrendeletének aprólékos elemzésében mutatja be. A rendkívül átgondoltan, szinte műalkotásként megkomponált végrendelet jelzi, hogy megfogalmazója a tradíciók, a családi kohézió ápolását a materiális értékek átörökítésével egyenértékű feladatnak tekintette. Először is igyekezett gondoskodni arról, hogy a múlt világa – a bútorok, az elődök műalkotásai, a gyár legszebb produktumai révén – az örökösöket a hétköznapi világba bekerüljön. Mégpedig úgy, hogy ezek a szimbolikus tárgyak újra és újra alkalmat teremtsenek a régi történetek elmesélésére. A tárgyakkban és a hozzájuk kapcsolódó történetekben megtestesülő családi mítosz fókuszsa a Zsolnay Vilmos által még segédként vásárolta órán látható Rothschild-idézet volt. „Erős összetartás hatalomra vezet” (153. old.) – üzenté Zsolnay Teréz minden utódjának.

A következő generációkban is rendre akadt valaki, aki gondozta vagy folytatta a családtörténet-írást, azaz az üzenet célba ért. A gondosan ápolts és továbbadott tradíció az önmagában is értéket és támaszt jelentő családi kapcsolatháló megőrzésének hatékony eszköze lett. Az azonosság-tudat generációkra összekapcsolta a vállalat államosítása után szétszóródott család ágait, vagyis a tradíció sokkal tovább működött, mint maga a gyár. A családtagok interpretációi – nemegyszer a témának szentelt korábbi vállalkozás- és művészettörténeti publikációkban – máig erősen hatnak. E ponton eljutottunk az elemzett életmódtörténeti munka forráshasználati kérdéseire.

Jávor Kata speciális szempontú vizsgálata során – magától értetődően – erőteljesen támaszkodik a családtagok által leírt Zsolnay-történetekre, a mai utódokkal készült interjúkra, a korábbi monográfiákra. Ám ezek a források és feldolgozások óhatatlanul bizonyos egyenlenségek és törésvonalak lecsiszolása felé hatnak. A vállalkozás múltjának megőrzését és a családi mítosz építését is szolgáló interpretációk szinte kínálják a summázó erejű, hatásos idézeteket. Talán nem ártott volna a kerek történeteket több helyütt megbontani. Kővér György a Nagy vagyonok legendáriuma (In: uő.: *A felhalmozás íve*. Bp., 2002), című tanulmányában mutatott be ilyen narrációs csapdákat. Lehet, hogy a kapott kép más források bevonása nyomán sem módosult volna lényegesen, de így az ellenkezőjében sem lehetünk bizonyosak.

A Zsolnay család történetét feldolgozó monográfia az utóbbi évek egyik legérdekesebb életmódtörténeti elemzése. Jávor Kata sok szempontú vizsgálata a magyar polgári kultúra és identitás meghatározó területeiről ad a társadalomtörténet számára jól felhasználható, új és fontos információt. Ugyanakkor a mikrotörténet kínálta módszerek lehetővé tették, hogy a XIX–XX. századi vállalkozói világot színesen, fordulatossá formában mutassa be – s a szakmán kívüliek figyelmének elnyerése alighanem fontos szakmai teljesítmény.

ERDÉSZ ADÁM

Gergely Mariann: Kádár Béla

*Mű-Terem Galéria, Budapest, 2002.
266 old., 10 000 Ft, angolul 14 000 Ft*

Kádár Béla nem egyszerűen hiányzik a művészeti közemlékezetből és a történeti folytonosságból, hanem egyik többé-kevésbé homályban hagyott pontját foglalja el. A Mű-Terem Galéria és Gergely Mariann közös emlékezet egyik hiányát foltozza be a Kádár Béla pályáját és művészetét bemutató, szokatlanul gazdag

kiállítású kötetel. Kádár, akárcsak többek között Scheiber Hugó és Schönberger Armand, néhány kisebb publikációt leszámítva a közös tudatalattiba szorult, annak is a „zűrös, problematikus, majd egyszer később megnézzük” feliratú dobozába.

Hogy miért? Több, egyaránt nehezen kezelhető és különféle érzékenységekkel kapcsolatos tényező együttállása okán. Kádárnál maradványok: egyike volt a jó, de nem kiemelkedően jó, zsidó, városi művészeknek. A súlyosan és tömören materialisztikus magyar festői hagyományból indult ki, de hamar áttért a francia példák átültetésére. Amit Rippl-Rónai képeiben európeér vonásként ünnepeelt a magyar kritika, az Kádártól – részben talán mert csak epizód volt a festészetében – epigonizmusnak számított; a paraszti életet ábrázoló képei, melyeket hamar felváltott a szimbolizmus sejtelmes allegóriáinak adaptálása, nem bizonyultak meggyőzőnek. Kádár sohasem volt meggyőző, mert ha jól beszélt is a különféle festői dialektusokat, túlságosan sűrűn váltogatta őket, és ez az adaptációs készség, ez az előzékeny alkalmazkodás újabb és újabb formákhoz és terekhez, majd pedig a képfelbontás kubisztikus módzataihoz túlságosan is illett a zsidó intellektüelekről kialakított közkeletű, többnyire antiszemita sémába. Kádár sikeresebb volt külföldön, mint itthon, de külföldi sikereinek valódi értéke, Herwarth Walden korai elismerését is beleértve, nehezen felmérhető. Mindenesetre a magángalériákra korlátozódott. Azonkívül képei, különösen az 1921 és 1926 között festettek, úgy hordoznak kelet-európai – chagalli, falusi, „naiv” – vonásokat, hogy a világban bárki könnyedén leolvashatja és azonosíthatja őket anélkül, hogy a kelet-európai létezés súlyáival és ellentmondásaival is szembesülnie kellene. Kádár külföldi sikereinek tika részben valószínűleg ez az önkéntelen fordító magatartás: sokkal inkább vállalkozik a kelet-európai élet nyugati formanyelveken való tolmácsolására, semmint kifejezésére és mélyebb élményanyagának megjelenítésére. Kállai Ernő 1925-ben úgy ítélte meg, hogy Kádár azok közé tartozik, akik „ügyesen zsonglörködnek, ahol mások megrendítő mélységeket

tárnak fel művészetükkel”. (Kállai Ernő: *Új magyar pikúra*. Gondolat, Bp., 1990. 166. old.)

Kádár a viszonylag művelt, illetve műveltségre törekvő középosztály festője volt, aki közönsége számára megszelídítette az avantgárdot és a modern művészetet. Festészete nem hatol túl mélyre, sem túl magasra, kerüli a nyugtalanító kérdéseket. Olyasfajta festészetet művelt, amit az irodalomban lektúrnek neveznénk: technikailag igényes, kulturált, megőrzi egyfajta szórakoztató narrativitást. Mindig világos, érthető, sőt közérthető. Nem foglalkozott kora politikai és szellemi áramlataival. Programja, ahogyan Gergely Mariann összefoglalja, ennél szerényebb volt: „Modern magyar festőként szeretne elismerést hazájában és külföldön.” (9. old.) Képeit sokkal könnyebb polgári lakások ebédlőjében elképzelni, mint múzeumokban. Míves, igényes, dekoratív, divatos, modern szellemű: csak hogy a magyar művészet panteonjában nincs hely efféle nem filozofikus festő számára. Így aztán a csend, ami Kádárt a magyar művésztörténet-írásban körülvette, részben tapintatból keletkezett. Az a kérdés, hogy miért maradt az életműve a vele nagyjából egyenrangúnak tekinthető művészekénél is inkább a művésztörténet-írás perifériáján, szőnyeg alá söpört további kérdések egész porfelhőjét szabadítja ránk.

Kádár ugyanis nem az egyetlen festőnk, aki végigzongorázta a XX. század különféle festői divatjait. Bortnyik életművéből – sokszor ugyancsak utánérzésnek tekinthető képekből – is kirakható a tízes, húszas és harmincas évek irányzatainak a teljes térképe, ő azonban Kassák és az avantgárd melletti elkötelezettsége, később pedig a szocreál fegyelme miatt kritikán felül, illetve – később – alul állt. A magyar avantgárd legnagyobb alakjai is átvettek formákat, stílusokat, eszméket nyugat-európai és orosz kortársaiktól vagy egymástól. A politikai spektrum másik oldalán a Római Iskola, a magyar újklasszicizmus ugyancsak kevésbé revalidatív festői állnak, akiket sokkal nagyobb tisztelet övez, mint Kádárt,

aki nemcsak mozgalmakhoz nem csatlakozott, de a hatalomhoz sem állt közel. Ha valami következetességet látunk pályáján, legalábbis az ötvenes évek elejéig, az a független középosztályhoz vagy annak eszméjéhez való öntudatos ragaszkodása. Ennek a megrendülésektől tartózkodó közönségnek a számára adaptálta a modernnek által kidolgozott stílusokat, méghozzá túlságosan sűrűn változtatva. Piktör volt. Tehetséges, érzékeny, jó szemű, a korrallal a maga módján lépést tartó, időnként, egy-egy kép erejéig önmaga fölé emelkedő, divatos festő – és ez a jelző nem annyira lebecsülő, ha a harmadnegyedrangú és még rosszabb festők garmadája gondolkodik, akiket még láthattunk a Bizományi Áruház boltjaiban és nagynénink lakásában.

Kádár festészeti bulvárdarabjait nehéz olyan kritikái, illetve történeti felfogással megközelíteni, amely a hivatalos és az ellenkulturális művészet ideológiai pólusai között, a műpiac nélküli művészetben nőtt fel. Figyelemre méltó, hogy a művésztörténet-írás sokkal hamarabb talált utat a két háború közötti politikai művészelithez, a Római Iskolához, mint a politikai tértől távol álló, tisztán „civil” művészekhez, akiket se morális, se politikai, legfeljebb mesterségbeli kritériumok segítenek besorolni. Ezt a művészetet kommersznek nevezhetnénk, ahhoz azonban, hogy ez ne legyen pusztán negatív jelző, hogy ne csak a hiányosságokra utaljon, árnyaltabb értékrenddel kellene rendelkezniük, amit részben a műkereskedelem – mint a mindenkori politikai kurzusoktól független intézmény – biztosíthatott volna. Kádár Béla ugyanis, ha az értékítéletek bizonytalan talaján lehet ilyen kijelentést tenni, nem volt rosszabb művész, mint például Molnár C. Pál vagy a Római Iskola több tagja, akik szintén sok felületes és közlénytelen klisével dolgoztak, viszont, Kádárnál ellentétben, vállalkoztak valamiféle kollektív neoklasszikus áhítat magasabb helyekről óhajtott és jóváhagyott reprezentálására. Amikor utoljára láttam a Magyar Nemzeti Galéria vonatkozó termét, ott egyetlen Schönberger Armand festményre mintegy tucatnyi neoklasszikus jutott.

Kádár értékeit elsősorban a műpiacon lehetett volna lemérni, aminek híján azonban a „siker” szónak évtizedekig jóformán nem volt tényleges jelentése. A hivatalos, pénzzel és hatalommal megpecsételt siker ugyanis a konvenciókkal való kiegyezést és a politikai szervilitást feltételezte, az ellenkultúrában aratott siker viszont tisztán erkölcsi és a szélesebb nyilvánosság előtt többnyire láthatatlan volt. Nem volt hová tenni azokat a művészeket, akik szerettek festeni, jól tudtak festeni, és meg akarták találni a maguk kézzelfogható, képviszáró közönségét is. Az igényes kritika szemében kommersznek lenni ugyanúgy szervilitást jelentett, mint a politikai sikeresség, csak unalmasabb és avíttabb volt. Az általános felfogás szerint bárki lehet sikeres kommersz festő, aki elhatározza, hogy erre adja a fejét; de mivel gyakorlatilag nem volt műkereskedelem, nem volt tesztelhető, hogy ez valóban csak elhatározás kérdése-e; s mi kell ahhoz, hogy valaki kiérdemelje a közönség szeretetében és vásárlásaiban megnyilvánuló sikert. Egyáltalán: pontosan kikből áll a „közönség”? És igazán egyfajta szellemi züllést kell-e érteni a közönség figyelembevételén, vagy elfogadható és megbecsülhető a jó mesterember, akinek nincsenek térítő ambíciói és eszméi?

A kommersz művész azt a közönséget keresi, amely a hivatalos és az avantgárd művészet késhegyig menő vitája közepette eltűnt a művészek szeme elől, mert a vita a feje fölött zajlott. Az ideológiai konfrontációkban elfelejtődött a képet megnéző ember, s ez nem véletlen, hiszen a hivatalos művészet a kötelező ideológiai neveléshez tartozott, tehát nem volt szüksége a „közönségre”, még kevésbé annak véleményére; az avantgárdnak pedig, hívei szűk csapatán kívül, azért nem volt közönsége, mert nem voltak kiállítási fórumai. Kádár Béla múltból feltámasztott festészete árnyalja a közmegegyezéssel képet, amennyiben felveti a jó kommersz művész, illetve művészet létezésének a lehetőségét. Sőt továbbvisz ennek a felosztásnak a mentén, amikor azt a kérdést is felveti, hol van valójában a határ a jó kommersz és a gyenge *grand art* kö-

zött. Kádár ugyanis néhány képében, például a tizes évek eleji *Szoba*, ami Matisse-nak is tetszhetett volna, az 1923-as *Tehén*, vagy az 1940-es *Csendélet* címűekben (98., 154. és 216. kép) elsőrangúnak bizonyul, mert rátalál egy személyesebb, intenzívebb hangra. Ugyanakkor az üresen dekoratív, derivatív képeinek listája kétségtelenül jóval hosszabb.

A jó kommersz festő a mindenkori Szász Endre vagy Kovács Margit művészetébe investáló publikumot akarja megtéríteni, minőségre nevelni. A magyar művészeti életben, amelyből a közönség a legutóbbi időkig a fent vázolt okokból teljesen kimaradt, ennek nagyobb jelentősége van – illetve lett volna, ha ezek a művek a maguk idejében helyükre kerültek volna –, mint azokban a kultúrákban, ahol a műkereskedelem tagolt értékrendje világosan megjelent a művek árának differenciáltságában. A színvonalas kommersz, amely kategóriában Kádár Béla helyét kijelölhetjük, egyfajta híd a ténylegesen innovatív művészet felé, amennyiben ráneveli a nézőt valamiféle esztétikai minőségre és komolyan vett kézműves és formakultúrára, aminél az már nem fogja alább adni.

A magyar művészettörténetnek azokat a fehér foltjait, amelyek ennek a művészetnek a figyelmen kívül hagyása miatt maradtak benne, most a műkereskedelem tölti meg tartalommal, hiszen a műkereskedelem közvetít a művészet és a műveket birtokolni óhajtó közönség között. Sok jele van annak, hogy a kereskedelmi galériák, mivel ez érdekük is, nagyon is készek az izlésnevelésre és a megbízhatóan iskolázott vásárlóréteg kialakítására, amely értékelni tudja majd kínálatukat, illetve amelynek izlését eleve figyelembe veszik. A múzeumok történeti szemlélete és a galériák minden értelemben materiálisabb (a mű kézzelfogható, mester-ségbeli értékeit és eladhatóságát szem előtt tartó), kereskedelmi értékrendje ugyanakkor sohasem fog egybeesni, s ez nem is cél. Viszont figyelemre méltó a kereskedelmi szféra vitalitása és rugalmassága, ami hosszabb távon átírja majd a művészettörténetet. A már jelentősnek mondható galériák aukcióin a vegyes

anyag közepette káprázatos mennyiségű, a múzeumok által figyelmen kívül hagyott név és mű kerül elő a múltból (és külföldről) – sokszor döbbenetesen jó művek (a Mű-Terem Galériában például Tihanyi Lajos Bölöni György-portréja, Kiesebachnál például a fiatalon meghalt Erős Andor meglepően érett képei), amelyek összességében egészen új súlyt és jelentőséget adhat a XX. század eleji és, ha majd odáig jutunk, a hatvanas–hetvenes évekbeli és az utáni magyar művészetnek.

Teljesen érthető hát, hogy Kádár Béla életművének feldolgozása egy magángaléria ügye volt, és a reprezentatív album, amely méreteiben és illusztráltságában tútesz a Kádárnál jelentősebb művészekről megjelent monográfiákon, és amely oeuvre-katalógusként is szolgál, műkereskedelmi vállalkozásként született meg a Mű-Terem Galéria jóvoltából. Gergely Mariann, a Magyar Nemzeti Galéria munkatársa, aki a klasszikus avantgárd, elsősorban a De Stijl csoport történetéről adott közre kitűnő írásokat, azzal a feladattal került szembe, hogy Kádár Béla festését egyszerre értelmezze a múzeumi szféra és a vásárlóközönség szempontjaiból. E szempontok különbözősége ugyanis mindeddig tisztázatlan maradt, kereskedelmi galéria által szponzorált monográfia, legalábbis ilyen dimenziókban, pedig most készült először.

A múzeum perspektívájából nézve Kádár sok európai tendencia követője és a végső, közmegegyezéssel értékelésben a magyar art déco embematikus alakja, a kritika által még mindig alulértékelt Scheiberrel együtt a magyar art déco festő, akit egy-két művel kétségtelenül szerepeltetni kell a XX. századi magyar festészeti gyűjteményekben. A műkereskedő szemszögéből másutt vannak a hangsúlyok. Nem a másodlagosságon, azaz a stílusok követésén, hanem a jó minőségen; azoknak az irányoknak a fontosságán, amelyekhez Kádár csatlakozott – hogy *van* neos kép is, expresszionista is, kubista is, geometrikus is, art déco is; hogy mindazok az irányzatok, amelyek Kádár képein megjelennek, ma éppen fontosnak és divatosnak találtat-

nak. A Mű-Terem Galéria ugyanakkor messze többre vállalkozott, mint áru felkínálására. A könyv megjelenítésével és dimenzióival megalapozza Kádár Béla tanulmányozásának lehetőségét, megszilárdítja a vele kapcsolatos tények hitelességét, és megteremti Kádár körül a kutatás, feldolgozottság, a múzeumi művész mívelt auráját, amit New York-i éve alatt Kövesdy Pál műkereskedő is megkísérelt néhány Kádárra és Scheiberre koncentrált katalógusban. Ezzel megteremti Kádár alapos megismerésének és további „felfedezésének” lehetőségét is.

A kultúratörténeti stúdiumok a posztmodernitás cikázó történelem-szemléletében olykor váratlan fordulatokat vesznek, korábban kevesebb figyelmet kapott korszakok és szereplők a legváratlanabb okokból hirtelen rivaldafénybe kerülnek, szakdolgozatok és előadások témáivá válnak. Egy jól illusztrált, korrekten monográfia, amilyen Gergely Marianné, adott esetben új életre keltheti tárgyát.

Gergelynek úgy kellett megoldania Kádár ismertetését és értékelését, hogy ne állítsa szembe egymással a múzeumot, amelynek munkatársa, és a kereskedelmi galériát. Mivel a két szféra megkülönböztetésének nincsenek hagyományai, az eltérő szempontok hangsúlyozása konfrontatív lehet, ami nem kívánatos és nem is értelmes. A feladat ugyanis a magyar művészeti közeg tagoltabbá tétele, a különböző szintek egymás mellett élése és egymást támogatása, nem pedig a szembeállításuk.

Gergely Marianné ennek megfelelően a klasszikus monográfia műfaji szabályaihoz tartja magát. Ismerteti Kádár Béla életét – született 1877-ben – és pályáját, idézi a feljegyzéseiben és interjúiban közreadott gondolatait, önreflexióit, kronológiába rendezi többnyire datálatlan műveit. Különösen érdekes a Kádár korai elismerését megalapozó kritikusk, Rózsa Miklós bemutatása: egy másik arc, amelynek vonásait alaposabban kellene ismernünk. Rózsa sokat tett a magyar művészet megújításáért, fórumot teremtett a fiataloknak, amikor létrehozta a Művészhatárt; a megújulás szenvedélyes, megszállott harcosa volt. Kádárban is az újat és eu-

rópaikat látta: „...feltűnően szellemes szín- és formanyelven, s biztos stílzálással tudja elmondani mondanivalóját” – írta róla 1909-ben. Ez azonban éppen az az év volt, amikor Kernstok Károly a festői szubjektivitással szembeszegülő, indulatos és lendületes programot adott a *Keresők*nek (a majdani Nyolcaknak), amit majd Lukács György még szélesebb hatósugarú eszmékkel támogat, Bölöni György pedig egész nemzedéki kultúrmozgalmat lát benne. Itt felsejlik, hogy *halad*son sem mindenki értette feltétlenül ugyanazt: míg a Nyolcak és Lukács új eszmékre és a művész új társadalmi helyének meghatározására, új *fővány* kijelölésére gondolt, Rózsa például a konkrét festői munkára figyelt, s mintegy a festmény felületére tapadva, Kádár szellemes szakmai teljesítményét értékelte, a *biztos* kezét.

Kádár elismert, sikeres festő lett, akit sok kiállításra hívtak, volt közönsége és voltak mecénásai. Ugyanakkor, s ezt Gergely, aki a múzeumi szempontokat is érvényesíti Kádár értékelésében, megállapítja, nem maga talált rá új festői nyelvre, hanem azt 1909 táján többek között Kernstoktól kölcsönözte. Ekkori művein nem a Nyolcak innovatív szelleme, hanem annak *hatása* tükröződött, s hajlott – később a klasszicizálás mellett s azzal összefüggésben – a *dekoratívításra*, amely szóval a mondanivalót nélkülöző festői gesztusokat nevezzük meg udvariasan. Az expresszionizmusnak is „dekoratív változatát” (ha van ilyen) dolgozta ki s mutatta be Berlinben, 1923-ban Herwarth Waldennél, a Der Sturm Galériában. Miközben Chagall nyomán megkésett expresszionista képeket festett, a gondolatoktól és művészetektől forrongó Berlinben tett látogatás nem kavarta fel festészetét. Találkozott az ott élő militáns avantgárdokkal, többek között Ivan Punyival és El Liszickijjal is, de mindaz, amit látott, festészetén csak később, ugyancsak felületi elmozdulásokban hagyott nyomot. Nem volt radikális a pszichikum feltárásában sem. Képein nem látunk kényszerítő erejű víziókat. Kádár erősen megszelídített, voltaképpen manírrá lefokozott expresszionizmusa kapcsán Gergely

felveti, hogy talán „a populárisabb stílussal a külföldi vásárlóközönség ízléséhez próbált igazodni, miközben a kortárs irányzatokra rezonáló alkotói érdeklődését egy művészileg elmélyültebb festői aktivitásban érvényesítette” (23. old.) – azonban e mondat óriási műgondra valló, bravúros megfogalmazású második felében foglaltakra alig találunk példát.

Gergely feladatának egyik nehézsége annak regisztrálása volt, hogyan haladt át Kádár, szinte mindig megkésve, a különféle újabb stílusokon, és miként maradt tisztos mester, ha munkásságában nem ismerünk fel szellemi megrendüléseket vagy legalább izgalmat. Idézi a *Der Cicerone* rövid, velős kritikáját Kádár Der Sturm-beli kiállításáról, amely „dekoratív formakultúrájáról és ízléses színhasználatáról írt, miközben Marc Chagall költői fantáziájára hivatkozva a valódi elmélyülést hiányolta a képekből” (25. old.). Noha ez a jelenlét Kádár további külföldi szerepléseinek a kiindulópontja volt, többek között meghívást eredményezett Katherine Dreier *Société Anonyme*-jének 1926 őszi, Brooklyn Museum-beli kiállítására, az „ízléses” jelző félreérthetetlenül besorolta Kádárt, s ezen Waldennak a további kritikákra válaszoló, Kádár melletti kiállása sem változtatott, különösen, mivel a kiállást nem hitelesítette újabb meghívás Der Sturm-beli önálló tárlatra. Hogy érzékeltessem, milyen képekről van szó, idézem Gergely Marianné leírását a Waldennél kiállított *Vágyakozás* című festményről, amelyet 1927-ben a Szépművészeti Múzeum megvásárolt: „A szerelemtől epedő fiatal legény a menyecskék kihívó pillantásaitól megrészegülve ül a lován. A vásárfiak tarkaságát idéző harsány színvilág érzelmes meseszövéssel párosul.” (26. old.) Hát igen: kompromisszum, kommercializmus, opportunizmus, a kézügyesség és a tehetőség aprópénzre váltása. A továbbiakban a monográfia szerzője egyre nehezebb helyzetben van: már Kádár „őszinteségére” és „érzelemdússágára” is hivatkoznia kell.

A húszas évek végétől kezdve fedezi fel Kádár a reklámgrafikák „attaktív formanyelvének” (30. old.) közvetítésével az art déco könnyű,

problémátlan, dekoratív stílusát, amely mellett hosszú ideig kitart, s amelyben hazatalálni látszott. E divatos irányzatot végre késelem nélkül tette magáévá, és sikereket aratott vele Budapestről New Yorkig. 1929-ben, amikor már Kassák Lajos is a klasszicizmus felé haladt, Kádár képeiben Mihályfi Ernő a „bonyolult formaproblémák könnyed, elegáns megoldását” dicsérte, a *Pesti Napló* kritikusa „a formák dekoratív és ornamentális harmóniáját”. Még Rabinovszky Máriusz is elismerte: „Színízése, ritmikai készsége, technikai ügyessége minden akadályt legyőz.” (id. 35. old.) Mindez nemcsak Kádár művészetéről tudósít, hanem arról is, mi és hogyan volt dicsérhető a húszas és harmincas évek fordulóján Budapesten. Érdekes adalékot idéz ehhez Gergely Mariann a londoni *The Studio* magyar levelezőjétől, aki 1932-ben „az intellektualizmus béklyójától megszabadult magyar festészetéről” számol be olvasóinak, s Kádár Bélát az újklasszicisták, többek között Aba-Novák és Molnár C. Pál társaságában említi (36. old.).

A harmincas években Kádár rendszeresen kiállított, valószínűleg megszilárdította helyét a dekoratívok kategóriájában, miközben Kassák (aki egykor valamelyest rokonszenvezett vele, sőt ő adott neki ajánlólevelet Herwarth Waldenhez) és az igényes kritika korai, bátrabb képeire emlékezve és modernitását még mindig szem előtt tartva, udvariasan bírálta. A negyvenes évek sötétbe boruló világában Kádár, amíg tehetett, tovább festette a maga aktjait és derűs, ezáltal szürrealisztikus formavariációit. Gergely Mariann említi egy *Dies Irae* című tollrajz-sorozatát, amelyet Kádár a gettóban készített, de e rajzokról sajnos nem közöl reprodukciót.

A háború után Kádár sok kiállításon szerepelt, de az Európai Iskola nem fogadta be tagjai közé. A koalíciós években sok lehetőséget és támogatást kapott, de bírálták is a különféle hatásokat mind kuszábban ötvöző műveit. Képei tanúsága szerint hamarosan a szocialista realizmus is megkísértette, ekkori művein a munka mítosza és ideologikus allegóriák jelennek meg – ezekről már a szerzőnek sincs sok kedve beszámol-

ni. Kádár 1956 januárjában halt meg.

Összefoglaló értékelésül Gergely Mariann megemlíti azt az eddig elmondottakból talán nem kivilágító ténytet, hogy Kádárnak, minden stíluspluralizmusa, stílusváltogatása, kalandozása mellett és ellenére *van* jól felismerhető, karakteres stílusa, egyéni fogalmazásmódja. Festészete iránt bel- és külföldön is megnövekedett az érdeklődés, kvalitásain kívül többek között a harmincas évek art dencója utáni nosztalgia és a nyugati közönség által könnyen értelmezhető kelet-európai festők iránt olykor fel-lángoló kíváncsiság okán.

Az önmaguktól többet követelő, tudásukat és erőiket maximálisan mozgósító művészekkel szemben ez a piktúra egy alacsonyabb mércét legalizál. Kényelmesebb, lustább közönséget szolgál ki és fegyverez fel a műértés kiváltságával. Olyan közönséget, amely éppúgy nem kíván megrendülni, továbblépni, mint a művész maga. Az Európai Iskola tagjai talán ezt a kényelmességet, készségességet, ezt a szalonművészeti cin-kosságot utasították el. Igazuk volt – akkor is, ha ezt a szigort önmagukkal szemben nem mindig gyakorolták.

A Mú-Terem Galéria kezdeményezését csak üdvözölni lehet. Kádár művészetében a festői kvalitást, formakultúrát s egyúttal a történelmi távlatba került modernizmus egyik nézetét állítja a középpontba. Műveinek reprodukcióit, élete és pályája tényeit nyújtja át a közönségnek, hogy az eldönthesse, akar-e együtt lakni ezekkel a képekkel. Kádár festői életműve a magyar művészet része, jelen van kül- és belföldi magán- és közgyűjteményekben. Szisztematikus feltárása további történelmi összefüggéseket világíthat meg. A műkereskedői gesztus természetesen az ajánlásé, azonban az adatok és a reprodukciók birtokában a döntés és az értéktétele a közönség és a történetírás dolga.

Majdnem másfél évtizede tart, és nem fog egyhamar befejeződni a magyar művészet belső struktúrájának átalakítása, amiben a műkereskedelem döntő szerepet játszik, többek között azzal, hogy a maga nyilvános terében kiteszi a falra azt a vegyes és

óriási festői, művészeti örökséget, amely mindeddig egyszerűen nem volt látható, s amelyet ezért csak kutatók és más véleményalkotók tekinthettek meg múzeumi raktárakban, lakásokban, magángyűjteményekben. A művész és az állam közötti korábbi, közvetlen kapcsolat helyett, amelyben a hatalom a művészt közvetlenül segítette vagy akadályozta, most létrejön – és amennyire lehetséges, visszamenőleg a teljes művészeti örökségre vetítve is – egy plurális érték- és intézményrendszer, amely egyszerre differenciál és törekszik konszenzusra, s amelynek kialakításában a nézőnek és a vásárlónak lényeges szerep jut. Kádár Béla most, halála után majdnem öt évtizeddel került be ebbe az alakuló struktúrába, amely láthatóan fontos szerepet szán neki. Gergely Mariann empatikus, de elfogultságtól többnyire mentes monográfiája mintául szolgálhat a későbbi hasonló vállalkozásokhoz.

FORGÁCS ÉVA

Várhegyi Éva: Bankvilág Magyarországon

Helikon Kiadó, Budapest, 2002. 255 old., 2900 Ft

A magyar bankrendszer elmúlt másfél évtizedes fejlődésének alapvetően empirikus feldolgozását élénk táró monográfia meggyőződésem szerint jóval nagyobb érdeklődésre tarthat számot, mint a gazdaság valamely más szektorának hasonló történelmi összefoglalója. És nemcsak azért, mert – amint erre a szerző, Várhegyi Éva könyve bevezetőjében maga is utal – a bank- és pénzügyi rendszer szolgáltatásaival a gazdaság minden más szektorát átszövi és a társadalmi működés nem kifejezetten gazdaságnak tekintett szféráiban is jelen van. Ezt az informatikusok, adószakértők, logisztikusok, környezetvédők és még nagyon sok más szektor képviselői és elemzői is elmondhatnák, és el is mondják a saját szakterületük jelentőségét méltatva.

Fontosabb lehet az, hogy a bank- és pénzügyi rendszer valami olyasmi, ami a szocializmusban egyáltalán nem volt. Gépipar, mezőgazdálkodás, szállítás és infrastruktúra, ha úgy tetszik, a gazdaság reálszektora akkor is létezett, ha más elveken működött is, s ha teljesítménye nem ért is fel a piacgazdaságokéval – jut eszünkbe, a gazdaság gyenge teljesítménye volt az alapvető oka annak, hogy a magántulajdont elutasító, központi tervezéssel vezérelt szisztema végül is összeomlott. Bank viszont abban a rendszerben nem volt, amit a szocializmusban banknak hívtak, annak csak a neve volt az.

A kapitalizmust elutasító ideológus mozgalmak a világ szocializmust soha nem tapasztalt tájain is gyakran a bankokban vélték és vélnek megfelelő bűnbakra lelteni a legkülönbözőbb társadalmi igazságtalanságokért, ezért aztán máshol is előfordul, hogy a bankrendszer olyan ideológiai viták céltáblája, amelyeknek valójában egyáltalán nincs semmi közük a kölcsönök folyósításához vagy a megtakarított források közvetítéséhez. Ezek az indulatok azonban csak rendkívüli időszakokban, máskor meg csak az ideológiai szférában erősek. A pénzarisztokráciát nem lengi körül több mítosz, mint a többi hírességet, a fejlett piacgazdasággal bíró demokráciák „mértékadó közvéleménye”, noha a pénzügyekben éppúgy laikus, mint hazai megfelelője, annak tekinti a bankokat és bankárokat, amik. Nem feltétlenül szereti, ahogy a válóperes ügyvédek és a fogorvosok sem, de arra használja, amire valók, és szolgáltatásaik alapján ítéli meg őket.

Igazi bankok és pénzügyi rendszer híján a gazdasági életéről véleményt formáló hazai közvéleménynek a szocializmus éveiben nem volt módja, hogy a bankrendszeréről, működési sajátosságairól, a gazdasági életben betöltött szerepéről megfelelő elemi információkat szerezzen. Amit viszont a rendszerváltás első évtizedében tapasztalt, az aligha tekinthető normális üzletmenetnek. Így aztán semmi meglepő nincs abban, hogy a bankkonszolidáció költségeiről, egyes nagybankok politikai szférán átívelő botrányairól, a hazai bankok privatizációs ügyeiről a közmédián keresz-

tül informálódó érdeklődő az elmúlt évtizedben rázúduló információ-tömeg ellenére úgy érzi, hogy az igazán fontos információkat eltitkolták előle. Rosszabb esetben nemcsak tanácstalan, de ellenséges is a bankokkal szemben, a piszkos politika piszkos kiszolgálóinak, a közpénzek, a közvagyon „lenyúlása” intézményeinek tekinti őket.

Várhegyi Éva a bankok és a pénzügyi piacok hazai fejlődésének, működésének elismert, kiváló és igen kritikus kutatója ezt a könyvet mintha mindenekelőtt nem a társaknak, a magas szakma elméleti vagy gyakorlati művelőinek írta volna, hanem a hazai „mértékadó közvéleménynek”, a témához érdeklődéssel közelítő, az események által felkavart indulatokat a sajtóból-médiából ismerő, de a mozaikokat pusztán ennek alapján összerakni nem képes, átgondolt véleményformálásra vágyó értelmiségieknek. No nem mintha a szakma maga nem tarthatná izgalmasnak vagy a részleteket tekintve informatívnak. Ám ők, nem utolsósorban éppen Várhegyi főleg szaklapokban megjelent korábbi publikációiból már ismerhetik álláspontját a hazai bankrendszer közelmúltját és jelenét érintő legfontosabb kérdésekben. A szélesebb közvélemény viszont egy olyan, a történetet a tágabb gazdasági-gazdaságpolitikai háttér összefüggésébe helyező, ráadásul hűvösen távolságtartó és a szükséges banktechnikai ismereteket a megfelelő helyen és szinten segítségként nyújtó elemzést kap a kezébe, amelynek elolvasása után a „puzzle” darabjai logikai és történeti helyükre kerülnek.

Azt mindenki tudja, hogy bankkonszolidáció volt, és hogy sokba került. De miért épp úgy volt, és miért annyiba került? Kell-e egyáltalán a bankokat privatizálni, és hogyha igen, külföldieknek kell-e adni őket? No és a nagy botrányok? Mindenki csalásokról és hatalmas, a politika által hol elkenni, hol kihasználni szándékolt veszteségekről tud. Mi is történt és miért történhetett meg? Speciálisan magyar tragédia-e az ilyesmi, vagy olyan „gyermekbetegség”, ami máshol, más szereplőkkel, de ugyanígy megeshet? Kész-e a magyar bankrendszer és a hazai felügye-

let az európai uniós csatlakozás teremtette új versenyre? Ilyen, a maguk korában a napisajtó szintjén is szenvedélyesen vitatott kérdések háttérét világítja meg a könyv, s természetesen a szerző álláspontjával is megismerkedünk, amivel persze nem muszáj egyetérteni, ám érveit rendszerint olyan kimerítően dokumentálja, hogy nem könnyű vitába szállni vele.

A téma súlyos és nehéz, az előadásmód viszont könnyed, színes, néhol kifejezetten irodalmi. Bevallom őszintén, nekem eddig még nem jutott eszembe, hogy a bankpiacon tapasztalt jelenségeket Monty Python-vagy Ilja Ehrenburg-idézetekkel is meg lehet világítani (lehet), a Postabank egykor nagy hatalmú vezére azonban valószínűleg már másokban is felidézte Osztap Bender figuráját.

Szerencsésen támogatja a lendületet, az olvasmányosságot a könyv szerkezete is. A szerző lényegében egy történetet beszél el, a hazai bankrendszernek a szocializmus végnapjaiban bekövetkezett, de még a múlt rendszert megreformálni akarók szándékait magán viselő történetet a kezdetektől napjainkig. A jelen azért tekinthető korszakhatárnak, mert az évezred fordulójára a hazai bankrendszer nagyjában és egészében már úgy működik, mint egy „igazi” piacgazdaság „igazi” bankszektora. Ami persze nem azt jelenti, hogy bárki maradéktalanul elégedett lehetne vele, pusztán azt, hogy a kialakulás szakaszán túljutott, a szocializmus örökségeitől és a rendszerváltás átmeneti jellemzőitől mára teljesen megszabadult, gondjai-bajai zömmel azonosak a hasonló fejlettségű országok bankszektorának bajival. Ugyanakkor a hat fejezet nem egyszerűen a történeti szálát követi, hanem mindegyik önálló problémát vagy a rendszer más-más keresztmetszetét elemzi, amelyek a történeti időben eltérő jelentőséget nyertek, de saját történettel is rendelkeznek. Így aztán az egyes fejezetek visszavisszanyúlnak a korábbiakban elhagyott szálakhoz. Mindez az olvasó számára azzal a szerző által talán nem is szándékolt szabadsággal jár, hogy a kötetet akár „problémaorientáltan” is olvashatja, az egyes fejezetek anyagának élvezetét nem gátolja,

ígéri, hogy itt „...a bankok és a politika – változó de öröknek látszó – kapcsolatát próbáljuk meg felderíteni”. A félrevezetés abban rejlik, hogy jórészt a megelőző fejezetekben is főleg erről volt szó, viszont az utolsó fejezet arra koncentrál, hogy e speciális viszony hogyan érvényesült a bankvezetők kiválasztásában. Ahogy arra számítani is lehet, a „kormányzati káderpolitika” addig volt különösen erős, amíg az állam tulajdonosként is súlyosan jelen volt a bankokban, s a külföldi tulajdonosok jelenléte az állami hatóságok ilyen jellegű hajlamát és persze lehetőségeit is erősen csökkentette.

Minden bizonnyal nem én leszek az egyetlen, akinek Várhegyi Éva könyve olvasásakor a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején oly nagy népszerűségnek örvendő vállalati esettanulmányok és azok gyűjteményes, egész ágazatok viszonyait feltáró kötetei jutnak az eszébe. A módszer, a stílus és bizonyos mértékig a célkitűzés is annak a műfajnak a legjobb, magas szakmai színvonalat képviselő hagyományait idézi-követi. A tágabb gazdasági-gazdaságpolitikai, de akár társadalmi összefüggésekbe ágyazva bemutatni a folyamatot úgy, ahogyan az történt. A krónikás magasan képzett szakértő, de a célközönség nem a vájtfülüek, a többi szakmabeli, hanem mindenki, aki érdeklődik, s aki hajlandó hagyni, hogy a szerző végigvezesse az összefüggéseken. Majd mindig a politika (központ, állam) és a helyi önállóság (vállalat, piac) viszonya, illetve a politikai deklarációk és a tényleges működés konfrontálása látszott a legizgalmasabbnak.

Az esettanulmánynak ez a korabeli műfaja Magyarországon a „reformközgazdaságtan” (talán pontosabb volna a szocialista gazdasági rendszer tényleges működését leírni és megreformálni akaró közgazdaságtan névvel illetni) időszakának kedvenc műfaja volt, és művelőinek száma mára (sajnos) jelentősen megcsappant. A rendszerváltással összefüggő jelentős strukturális átalakulásokat (mint, mondjuk, a privatizáció folyamata, de bizonyos értelemben a bankrendszer itt érintett kialakulása is ilyen) még dokumentálták esettanulmá-

nyok, ám a kialakult intézményekkel, megállapodott struktúrával rendelkező piacgazdaság elemzésében a fenti értelemben vett hagyományos esettanulmány kisebb súllyal szerepel. Van eseteleírás, de a standard piaci elmélettel felvértezett ifjabb közgazdász generáció számára az esettanulmány mindenképp egy elméleti tétel vagy megállapítás illusztrálása, nem pedig egy történet tágabb összefüggésbe helyezett dokumentálása és megértetése.

Várhegyi könyvében a történet a lényeg, a bankok és a pénzügyi szektor működésére vonatkozó elméleti megfontolások csak ott és annyiban kerülnek a képbe, amennyiben az olvasó nélkülük nem érthetné meg, mi is volt a probléma, egy bank bukásának oka, vagy sajátos piaci viselkedésének okszerű és nem egyszerűen a vezérgazgató rossz erkölcséből fakadó magyarázata. Itt tehát nem a történet illusztrálja az elméletet, hanem az elmélet segít, ahol szükséges, a történetek megértésében.

Okkal félhetünk attól, hogy ha a kutató közgazdászok érdeklődése csökken az eseteleírások hagyományos műfaja iránt, az így keletkező résbe a napi aktualitásokat, szenzációkat kedvelő, újságírói mentalitású feldolgozások kerülnek, s az ilyen írások értéke a közgazdaságtudomány számára még becsületes és jó szándékú szerzőket feltételezve is meglehetősen csekély. Szerencsénk van, hogy ezt a történetet még a publicista tollával is írni tudó profi közgazdász írta meg.

Dupcsik Csaba: A reflexivitás a tudományos ismeretek szociológiájában

*Osiris, Budapest, 2001. 184 old.,
1100 Ft (Doktori Mestermunkák)*

Dupcsik Csaba a tudásszociológia egyik fontos területét, a reflexivitás problémáját teszi történeti elemzése tárgyává. A szöveg több mint fele eszmetörténeti felvezető a témához, a valódi tárgyalásra csak ezután kerül sor. Így aztán két legyet üthetünk egy csapásra: a bevezetőt használhatjuk tankönyvként, ugyanakkor szakmai szempontból is igen értékes és hasznos eszmefuttatásokat olvashatunk a könyv hátralevő részében.

Dupcsik a reflexivitás változását vizsgálja a tudományos tudás szociológiai és *szociologizáló* elméleteinek történetében. Egy reflexivitástipológia felállítása után – melyre még visszatérek – a témához kapcsolódó legfontosabb tudományfilozófiai és -szociológiai gondolkodókat veszi sorra Durkheimtől Mannheimen át, Quine-ig. A következő fejezet már az egyes tudásszociológiai és -antropológiai iskolákat mutatja be. A dolgot tulajdonképpen magát jelentő úgynevezett reflexivitás-vitát külön fejezetben tárgyalja, és a végén saját álláspontjának is külön fejezetet szentel.

A könyv a tudományokat megismerni szándékozó ismeretelméletek „szociologizálódását” követi nyomon, előtérbe helyezve a reflexivitás-fogalom értelmezési különbségeit. A reflexivitás kérdése a hetvenes évek közepétől az edinburgh-i iskola (David Bloor, Barry Barnes) jól ismert négy alaptételének egyikeként (az okság, a pártatlanság és a szimmetria mellett) kerül a tudásszociológia horizontjába. Ezt radikalizálják jó egy évtizeddel később a szerző által *reflexivistáknak* nevezett kutatók (Steve Woolgar, Malcolm Ashmore), akik már nem (csak) ismeretelméleti, ha-

nem – Bruno Latour szavaival élve – irodalmi, stilisztikai formaként kezelik a reflexivitást. Dupcsik Csaba írásából – különösképpen összefoglalójából – jól kivehető, hogy tipikus gondolkodói zsákutcának tartja a kérdés körül kialakult vitát. Munkája igen sokoldalú, de néhol pontatlan: az alábbiakban néhány hiányosságára, tévedésére szeretném felhívni az olvasó figyelmét.

A tudást vizsgáló szociologizáló iskolákra nem túl szerencsés módon mint a tudományos ismeretek szociológiájára (TISz) hivatkozik. Pedig a *tudományos tudás* (vagy ismeret) *szociológiája* címke (Sociology of Scientific Knowledge) legfőképpen az edinburgh-i iskolát és követőit illeti. Dupcsik viszont mind a címben, mind a könyv egészében összemosza azokat a kutatási programokat, amelyek társadalomtudományos megalapozásúak ugyan, de valójában nem szociológiai iskolák. Woolgar és Latour például kifejezetten antropológiát művel. Az antropológiai iskolák módszertana deklaratívén más, mint a szociológiáé. Amíg a szociológia olyan empirikus adatokat gyűjt a társadalom működésével kapcsolatban, amelyekkel hipotéziseket próbál meg alátámasztani, addig a kulturális antropológia elsősorban etnografikus leírásokat alkalmaz. Latour a *Sohasem voltunk modernek* (1999) című munkájában tagadja a társadalom *sui generis* létét, ami pedig éppen a durkheimianus szociológia alapja. Számára nem létezik elkülönülten természet és társadalom, a határok elmosódnak, sőt talán sohasem léteztek. Ám ugyanígy tagadja objektum és szubjektum elválasztását is: hibridek népesítik be a földet, furcsa – sem nem élő, sem nem élettelen – lények vesznek bennünket körül, és lassan mi magunk is ilyen hibridekké válunk, sőt talán mindig is azok voltunk – állítja Latour.

A könyvben a TISz megnevezés időnként valóban a tudományos tudás szociológiai iskolájára, máskor pedig az egész – az antropológusokat is magába foglaló – irányzatra vonatkozik, ami nagyban megnehezíti a gondolatmenet követését. Ezzel együtt igaz, hogy nehéz jó közös nevet találni ezeknek a tudományos tu-

dást vizsgáló irányzatoknak: a kellőképpen üres és magyarra nehezen fordítható *Science Studies*-nél jobbat még ez idáig senkinek sem sikerült. Ma már tudományelméleti közhely, hogy az egykori „szaktudományok” valamikor külön-külön egyetemi épületekben elhelyezett diszciplínái összeecsúsznak, ugyanakkor úgy vélem, hogy a reflexivitás problémája megértéséhez elengedhetetlen a gyökerek tisztázása.

Dupcsik definíciók és tipológiák felállításával kezdi. (Ön)reflexiónak nevezi „az önmagunkra irányuló megismerési aktusokat”; reflexivitásnak hívja azt a gondolkodásmódot, amelyre a reflexió jelenléte jellemző; végül reflexivistának nevezi azt a gondolkodásmódot, „amelyre a reflexivitás tudatos igénylése, keresése, kialakításának szándéka jellemző” (14. old.). Tulajdonképpen egyetlen dologról van szó, nevezetesen a reflexió gyakorlatáról, vagyis a folyamatos értelmező távolságtartásról a megismerés folyamatában önmagunkkal és a világgal szemben. A reflexivitas és a reflexivista kifejezések csak a szemlélet intézményesültségi fokát jelzik, nem minőségi különbséget.

A szerző ezután három szempontból bontja fel a reflexivitas fogalmát: a) az „elvonatkoztatási szint”, b) a „temporalitás” és végül a c) „megismerő–ismeret–objektum viszonyrendszere” alapján. Az a) esetben valójában a *vonatkoztatás irányairól* és szintjeiről, nem pedig elvonatkoztatási szintekről van szó. Mint megtudjuk, a reflexivitas irányulhat a konkrét tudattartalomra, az ismeretek egy bizonyos csoportjára, a megismerési tevékenység formájára és a megismerés és tudás alapjaira. Az igaz ugyan, hogy ezekre (is) reflektálhatunk, a kérdés mégis az, ezzel közelebb jutunk-e a tudományos tudás szociológiájának megértéséhez. Véleményem szerint nem, mert a reflexivitas irányultságának szempontjából nem érzékelhető valódi különbség az egyes irányzatok között, pusztán a hangsúlyokat helyezik egyik vagy másik vonatkoztatásra. Hogy jobban megértjük a reflexivitas fogalmát, nem a századvég túlhajtott reflexivitas-konceptiójához kell nyúlnunk, hanem a tudásszociológia története felől kell

közelítenünk. Ebben a megközelítésben pedig a reflexivitas láthatóan nem más, mint Mannheim *szabadon lebegő értelmiségi* (freischwebende Intelligenz) csoportjának az osztálymeghatározottságtól bizonyos mértékig függetlenített, közös műveltségi alapon létrejövő, környezetére állandóan reflektáló gondolkodásmódját megvalósítani próbáló társadalomtudományos módszertan. Ha nem rendelkezünk valamiféle kultúrától, társadalmi közegtől vagy léthelyzettől függetlenített pozícióval a társadalomban, akkor saját magunknak kell kialakítanunk azt az attitűdöt, amely képessé tesz bennünket valamiféle eltávolodásra, mintha a megismerés pillanatában „harmadik szemünket” saját társadalmi pozíciókra irányítanánk. Persze ez nem valódi megfigyelés, csak egy kognitív szinten értelmezhető pillanatnyi attitűd. *Reflexívnek lenni tehát annyi, hogy egyszerűen vagyunk figyelemmel a megismerés tárgyára, annak társadalmi-kulturális környezetére és saját gondolkodásunk szociális jellegére is.* Ebből a szempontból tökéletesen mindegy, hogy a tudás milyen egységére irányul a gondolkodás. Finomabb különbségek nyilván felfedezhetők az egyes vonatkozásokban alkalmazott reflexivitások között, ennek kidolgozása azonban még várat magára.

A temporalitás dimenziójának elkülönítése indokolatlan, hiszen a reflexió, miként a megismerés is, mindig jelen idejű. Az „ismeretek eredetét” vizsgálni nem jelent múltbéli reflexivitást, s „a megszerzett ismeretek [...] birtoklásának következményeire” sem a jövőben reflektálunk, hanem most. A tudományos tudás szociológiája elsősorban történeti elemzéseket nyújt, ennek hangsúlyozása sajnálatos módon hiányzik Dupcsik Csaba munkájából. Ha a tudományos tudás szociológiájának programját mint tudománytörténeti módszertant vizsgálná, elemzése talán kevésbé csúszna félre.

A megismerő–ismeret–objektum viszonyok már jobban közelítenek az általam is kifejtett reflexivitas-fogalom jelentéséhez. Az irányzatok közötti különbséget azonban nem ebben a dimenzióban kell keresnünk. Ezt a könyv szerzője is érzékelteti, hiszen

elemzését valójában nem kapcsolja össze az általa kidolgozott tipológiával. Márpedig éppen ezzel végezhetné el a legnagyobb munkát: megtalálhatná az egyes irányzatokhoz tartozó reflexivitás-fogalmak és a tipológiák közötti kapcsolatot. Így közelebb kerülünk az egyes irányzatok reflexivitás-fogalmának megértéséhez.

A szerző igen pontosan fogalmaz az esztörténeti bevezetőben, és szépen vezeti végig a relativista tudományfilozófiák és -szociológiák fejlődéstörténetét. Jó elemzéseket ad Durkheimről és Schützről, Clifford Geertz tudásszociológiai tárgyalása pedig sokak számára új megvilágításba helyezheti e kiváló gondolkodót (37–39. és 136–138. old.). Geertz – Latourhoz hasonlóan – az antropológia nyugati alkalmazásának lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A könyvben ezek az elemzések legalább akkora hangsúlyt kapnak, mint a reflexivitás-probléma tárgyalása. Ugyanakkor reflexivitás-elemzése is rengeteg új információt, érdekes megközelítést hordoz. Igazán jól vezeti végig a reflexivitás kritériumának „keményedési” folyamatát, ismereteinek sokoldalúsága pedig tagadhatatlan.

A reflexivitás-vita kezdetét – írja – az 1980-as évek elejére helyezhetjük, amikor a magukat reflexivistáknak nevező, posztmodern filozófiai alapokra helyezkedő társadalomkutatók, elsősorban Woolgar és Ashmore, azt a régi vádat hozzák fel a tudásszociológiával szemben, hogy csak a természettudományos gondolkodást illetően relativista, a társadalomtudományos gondolkodást realista módon szemléli. A reflexivisták azt állítják, hogy a társadalomtudományos gondolkodásmód is ugyanolyan relatív, mint a természettudományos, tehát nincs sok relevanciája annak, amit az előbbi ez utóbbiról állít. Szerintük ezen az segít, ha az elemző folyamatban reflexiókkal telítődött gondolatmenetekben fejti ki álláspontját. Ezt a hamis érvet, amely a tudásszociológia relativitás-konceptiójának félreértésén alapul, először a harmincas években Ernst Grünwald próbálta meg Mannheimmel szemben felhozni. A hagyományos tudásszociológiai álláspont szerint a tudás – az egzakt vagy termé-

szettudományos tudás kivételével – létehez kötött, a tudományos tudás szociológiája szerint viszont mindenfajta tudományos tudás kontextusfüggő. Csak és kizárólag az adott kulturális közegben, történeti helyzetben értelmezett „igazság” létezik. Ezen belül viszont miért ne mondhatnánk releváns dolgokat a természettudományokról? Világosan látható, hogy a reflexivitás-probléma szorosan összefügg a relativizmus kérdésével, sőt úgy tűnik, az igazi vita még mindig relativizmus és abszolutizmus, illetve relativizmus és realizmus problématerében zajlik.

Eltérő metafizikai alapról kiindulva, eltérő megfigyelési tárgyjal jellemezhető tudományterületek módszertana sem lehet azonos. Ennek a felismerésnek a hiánya az egyik oka annak, hogy a reflexivisták tévútra viszik a vitát. A legnagyobb hibát talán akkor követik el, amikor összemossák a gondolkodás reflexivitását az általuk képviselt új szövegírási technikákkal, amire egyébként Latour is felhívja a figyelmet. Latour a körkörös utalásláncolatok (*metareflexivitas*) alkalmazása helyett a tudománytörténet-írás műfajainak keverését (*inf-rareflexivitas*) javasolja, illetve az úgynevezett *társulási láncok* logikáját követi. A meghaladni kívánt metareflexivitással szemben – amely Woolgarék szándéka szerint a történetírás új nyelve, módszertana kíván lenni – meglehetősen konzervatív és bevalottan realista módon az infrareflexivitást, a szöveg átláthatóságának, demokratikus megítélhetőségének kritériumát hangsúlyozza. A társulási láncok Latournál pszichológiai, ideológiai, kognitív, társadalmi és materiális entitásokat kapcsolnak össze, amelyek többsége nem emberi ágens, és amelyek nélkül lehetetlen *valódi* történeteket írni. Minden ágens egy-egy láncszem, és csak egybekapcsolásuk adja ki a teljes történetet. Egyik láncszem sem fontosabb a másiknál, mindegyiket ugyanakkora figyelemmel kell számításba venni (lásd Bruno Latour: For David Bloor... and Beyond: A Reply to David Bloor's 'Anti-Latour'. In: *SHPS* Vol. 30. No. 1. 124–125. old.).

A továbbiakban még néhány téves megjegyzésre szeretném felhívni az

olvasó figyelmét. A „csirkejáték” (*chicken game*) fogalom a racionális döntésemélet (*Rational Choice Theory*) egyik közkedvelt példája, de a magyar szakirodalom már vagy egy évtizede *gyáva nyúl-játék* néven emlegeti, talán éppen az egyenes fordítás sutasága miatt (lásd Szántó Zoltán: A racionális döntések elméletén nyugvó társadalomtudomány. In Csontos László (szerk.): *A racionális döntések elmélete*. Osiris–Láthatatlan Kollégium, Bp., 1998. 16. old.).

Egy helyen a szerző azt állítja, hogy a tudományos tudás szociológiája tulajdonképpen nagyon is elnéző a tudománnyal szemben (125–126. old.). Kár, hogy nem hivatkozik egyetlen szöveghelyre sem, mert én nem érzékelek ilyen attitűdöt az edinburgh-iak munkájában. Az viszont nagyon is emlékezetes, milyen küzdelmeket vívott az iskola a korábbi „whig” történetírókkal, pozitivistákkal, tudományfilozófusokkal, „tényeket tisztelő” természettudósokkal és más konzervatív gondolkodókkal. Az is biztos, hogy a tudásszociológusok kritikái nem a (természet)tudományok felszámolását célozzák (miért is tennék?), ugyanakkor írásaik számtalan olyan történeti példát tartalmaznak, amelyek egyike sem éppen hízogató a tudományra nézve: hogyan lepleződnek le Millikan „egzakt” kísérletei, miért nem vették komolyan a biológusok az outsider Chamberst, mi köze Mendel egykori elméletének a mai Mendel-elmülethez stb.? Persze minden kutatási programot, amennyiben valamilyen irányba radikalizálható – ha másért nem, egzisztenciális okokból –, előbb-utóbb radikalizálnak is, a kérdés megint csak az, hogy többre megyünk-e ezzel?

Kertész András: Nyelvészet és tudományelmélet

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001.
92 old., 1400 Ft (*Nyelvtudományi értekezések*, 150)

Kertész András kötete, mint az előszóból megtudhatjuk, „hat, három különböző tudományelméleti felfogáshoz rendelt esettanulmányt” (7. old.) tartalmaz. Ezen esettanulmányok középponti gondolata – hogy ti. nyelvtudomány és tudományelmélet, illetve tudományfilozófia kölcsönhatásban állnak egymással – leginkább egy tudományos program célkitűzése lehetne. Kertész egyetlen esettanulmányában sem valóságos interakciókról számol be, mindegyikben olyasmit ad elő, ami megtörténhetett volna, de ami explicit módon a szakirodalomban nem található meg. Azaz a kötet tartalma tudományos fikció, *science fiction*. Ez persze még nem feltétlenül baj: az ilyen tudományos fikció lehetne valóban lezajlott viták meghosszabbítása és általánosítása, és ebben a formában akár iránnyt is mutathatna a későbbi vizsgálódás számára. Hogy Kertész gondolatmenetei mennyiben képesek erre, arra majd az esettanulmányok tartalmának bemutatása és értékelése után lesz érdemes visszatérnünk.

Előljáróban azonban még megjegyeznénk, hogy – még ha a kötet megértését érdemben nem is befolyásolja – az idézetek jó néhány fordítási hibát tartalmaznak. Aki például Chomsky programatikusan kijelentését meg akarja érteni, annak Kertész fordítása helyett az eredetit kell fellepnie. Chomsky ugyanis nem egyszerűen annyit mond, hogy „[a] grammatika állításai [...] elvben nem különböznek a természettudományos elméletek állításaitól; tényszerűek, bármit értsünk is a vegyérték vagy a vizuális feldolgozó folyamatok tényszerűségén” (30. old.), hanem azt, hogy – bármilyen értelemben tényszerűek is a vegyértékről, vagy a kémiai szerkezetről, vagy a vizuális feldolgozó folyamatokról szóló

állítások – grammatikai értelemben tényszerűek. Egyenesen nevetséges, amikor Kertész egy Wittgenstein-szakasz fordításában így fogalmaz: „Szellemi harcunk akkor oldódik meg, ha olyan jelölőrendszerre bukkanunk, amelyek ezeket a szükségleteket kielégítik.” (38. old.) Wittgenstein természetesen nem beszél semmiféle szellemi harcról és annak megoldódásáról: arról a szellemi görcsről (angolul *cramp*, németül *Krampf*) van szó, mely a mindennapi nyelvhasználatból származik, s melyet csak a szükségleteinket kielégítő új jelölőrendszerek bevezetése oldhat. Ha Kertész a német fordítás helyett Wittgenstein *Kék könyvének* angol eredetijét (!) forgatta volna, „harcunk megoldódása” helyett akár még táborunk fellazításáig is eljuthatott volna.

Az első esettanulmány fő problémája az, hogy Kertész nem érti az alapvető különbséget az univerzálisan érvényes strukturális szabályok és a rájuk hivatkozó érvelések státusa között. Az általa idézett Wolfgang Ulrich Wurzel ugyanis a következő német strukturális szabályt vezeti be: „(2)(a) Ha a szókezdetben a /V/ magánhangzó a /K₃K₂K₁/ mássalhangzósort követi, akkor ugyanebben a pozícióban lehetséges a /K₂K₁/ mássalhangzó sor is. Azaz: /K₃K₂K₁V/ → /K₂K₁V/.” (16. old.) Erre a szabályra hivatkozva Wurzel megállapítja, hogy a [ts] dentális affrikáta a németben monofonémikus, mivel ha feltennénk, hogy bifonémikus, azt kapnánk, hogy a (2)(a) szabály értelmében, mivel a német natív szókincsben belül van *zwar* [tsva:r] szó, így [sva]-val kezdődő szónak is fonológiai-
lag lehetségesnek kellene lennie. Ilyen, [sva-] fonémasorozattal kezdődő szó azonban nincs, következésképpen a kiinduló feltevésünket el kell vetnünk: a [ts] affrikáta tehát monofonémikusnak bizonyult.

Wurzel a labiális affrikáta (a [pf]) státusát egy másik strukturális szabály segítségével vizsgálja meg. Ennek értelmében „(4) Ha a szókezdetben fellép a /K₁K₂-/ fonémakapcsolat, akkor a szóvégződésben fellép a /-K₂K₁/ fonémakapcsolat.” (17. old.) Erre a szabályra támaszkodva az előbbiekhöz hasonló érvelést fogal-

mazhatunk meg: amennyiben feltennénk, hogy a [pf] affrikáta bifonémikus, akkor az ezzel az affrikátával kezdődő szavakra alkalmazható lesz a (4) szabály, s ennek értelmében /-fp/ mássalhangzó-sorozattal végződő, a német natív szókincshez tartozó szavaknak is létezniük kellene. Ilyenek nincsenek, következésképpen kiinduló feltevésünket, ti. hogy a [pf] affrikáta bifonémikus lenne, el kell vetnünk. Ez pedig annyit tesz, hogy a [pf] affrikáta az érv szerint monofonémikusnak bizonyult.

Kertész Wurzel eljárásához a következő megjegyzést fűzi: „elmélete nem tartalmaz érvet azon döntés mellett, hogy a (2) szabályt a dentális, a (4) szabályt pedig a labiális affrikátára vonatkoztatja. [...] Ezért semmi sem zárja ki azt, hogy az adatokat és a szabályokat fordítva hozzuk kapcsolatba egymással.” (17. old., Kertész kiemelése)

Ezt a fordított vonatkoztatást Kertész a következőképpen véli elvégezhetni: „(7) (a) Legyen [adott a labiális affrikátát tartalmazó] *Pflicht* [pfliçt] szó. (b) *Tegyük fel*, hogy a labiális affrikáta *bifonémikus*. [...] (d) [Ekkor] a *Pflicht* szóra alkalmazható lesz a (2) szabály; (2)-ből viszont az következik, hogy az adott pozícióban léteznie kell /fl/ fonémakapcsolatnak, [...] és ennek megfelelően a /fliçt/ [...] szónak. (e) Ez a feltevés pedig *helyes*, mivel a *flicht* [...] létező német [szó]. (f) Ergo: ezen érvelés szerint a *labiális affrikáta bifonémikus*.” (18. old., kiemelések az eredetiben)

Ezzel az érveléssel a kulcsprobléma a záró (f) és a kiinduló (b) lépésnél van: Egyrészt abból, hogy kiinduló feltevésünket nem tudjuk a (2)(a) szabályra hivatkozva elvetni, még egyáltalán nem következik, hogy kiinduló feltevésünket bizonyítottuk volna. Ugyanez vonatkozik Kertész (8) érvmenetére is: ez is csak annyit bizonyít, hogy a (4) szabályra hivatkozva nem tudjuk azt a hipotézist elvetni, hogy a dentális [ts] affrikáta bifonémikus, s Kertész ebben az esetben is helytelenül állítja, hogy az érv bizonyítaná, miszerint a dentális affrikáta bifonémikus.

Másrészt Wurzel bizonyításához hasonlóan Kertésznek is a kiinduló (b) lépésben a bizonyítandó állítások

tagadását kellett volna hipotézisként felvennie – azt, hogy a két affrikata monofonémikus –, és azt kellett volna megmutatnia, hogy ezekből a hipotézisekből hamis állításokra lehet következtetni.

Ennek fényében világos tehát, hogy Wurzel eljárása, Kertész ellenvetéseinek dacára, problémamentes: egy nyelv fonémakészletén belül az összes fonéma az összes univerzálisan érvényes strukturális szabálynak köteles megfelelni. Ha el akarjuk dönteni, hogy egy hang egy vagy két fonémát tartalmaz, akkor elég egyetlen strukturális szabályt találnunk, mely nem volna a továbbiakban univerzálisan érvényes, amennyiben a hang bifonémikus, illetve monofonémikus lenne. Ha találunk ilyet, akkor erre a szabályra hivatkozva az ellentmondásért felelős feltevést elvethetjük. Annak elősorolása, hogy mely szabályokat elégítene ki mégis az ily módon elvetett feltevés, nem bírálhatja felül ezt a megfontolást, mivel ezekben az esetekben a feltevést magából a feltevésből kiindulva „bizonyítanánk.” Ezt a „bizonyítási” módot pedig, amikor vitapartnerünk a bizonyítandó állítást önmagából bizonyítja, azaz már eleve bizonyítottnak tételezi, a logikai irodalom már idestova harmadfélszáz évvel ezelő óta *petitio principii* néven ismeri és veti el.

Mivel Kertész az első esettanulmányban csak *petitio principii* alkalmazásával tudott ellentmondásos nyelvészeti elméletet létrehozni, így a fejezet második részének filozófiai mutatványát, hogy ti. a lehetséges világok szemantikájának milyen alkalmazása teszi lehetővé azt, hogy az ellentmondás-mentesség elvét megsértő elméleteket is tudjunk formálisan adekvátan reprezentálni, nem kell végigkövetnünk: az elméletek ellentmondás-mentessége a továbbiakban is a tudományfilozófiai elmélet és a normatív tudományos praxis zsinórmértéke maradhat.

A generatív grammatika – és persze tetszőleges grammatika – olyan nyelvtani szabályokra hivatkozik, melyek a nyelvi kompetencia alapját alkotják. Az, hogy a szabályok milyen módon léteznek, további vita tárgya lehet: a mentalista (sőt egye-

nesen innátista) generatív grammatika szerint ezek a nyelvhasználó individuuum elméjében található mint az elme diszpozíciói. Saul Kripke Wittgensteinre hivatkozó kritikája viszont elutasítja az ilyen, az individuális elméhez rendelt diszpozíciókat, és azt állítja, hogy a szabálykövetés, ezen belül pedig a nyelvi szabálykövetése nem más, mint egy közösség konvencióinak megfelelő cselekvés, s így „a szabálykövetéshez meg kell követelnünk egy adott nyelvhasználó közösség jelenlétét” (30. old., Kertész kiemelése). Kertész a kötet harmadik esettanulmányában a probléma bemutatása után amellett érvel, hogy a két, egymással vitában álló felfogás nem kell, hogy kizárja egymást. Kulcsállításának bevezetésekor így fogalmaz: „Amennyiben ugyanis az az állítás, hogy az *S* beszélőnek csupán akkor tulajdonítható az *R* szabály követése, ha *S* egy adott közösség gyakorlatával összhangban, a közösség konvencióinak engedelmeskedve cselekszik, nem zárna ki azt az állítást, amely szerint a szabálykövetés diszpozicionálisan megalapozott lehet [...] érintetlenül maradhatna az az alapvető célkitűzés, amely azt mondja ki, hogy a nyelvtudás mibenlétének megismerését a beszélő/befogadó egyéni mentális képességének vizsgálatára kell alapozni” (31–32. old., Kertész kiemelése), majd hozzáteszi, „[v]ég-eredményben tehát arról van szó, hogy Wittgenstein és Chomsky vizsgálatának tárgya különböző, és ezért indokolatlan, hogy olyan kijelentéseket, amelyek az egyik vizsgálati tárgyra vonatkoznak, a másikra vetítsünk” (34. old.). Kertész békítési kísérletével azonban sem Wittgenstein, sem Chomsky nem lenne valójában elégedett. Mind a ketten azt vizsgálják, mi az, ami a nyelvi szabálykövető magatartást mint olyat végső soron meghatározza. Ha Kertésznek igaza van, és vizsgálatuk tárgya különböző, akkor is legalább egyikük tévedésben van tárgya teoretikus funkciójával és jelentőségével kapcsolatban.

Ez a nehézség aztán a végkövetkeztetést illetően is kétségeket ébreszt, ahol Kertész így fogalmaz: „Amennyiben a gyakorlat fogalmát úgy értel-

mezzük, ahogy azt felvázoltuk, akkor nem kell Wittgensteinnek azt a feltevést tulajdonítanunk, hogy a szabálykövetés individuálpszichológiai aspektusai nem léteznek. [...] Ugyanakkor abból, hogy a konvenciók önkényességét társadalmi tényezők is korlátozzák, mindenképpen az következik, hogy a diszpozicionális sajátosságok vizsgálata önmagában nem elegendő: a szabálykövetést csakis akkor érthetjük meg, ha tisztázzuk a diszpozicionális és a társadalmi tényezők viszonyát.” (39. old.) Nyilvánvaló, hogy az ilyen módon elképzelt kiegészíthetőség nem problémamentes. Egy sikeres generatív grammatika ugyanis a nyelv összes grammatikailag helyes mondatát, illetve a grammatikailag helyes mondatok összes elemzését előállítja azon diszpozíciókra való hivatkozással, melyeknek létezését az egyes nyelvhasználók elméjében feltételezi. Mindazokat a társadalmi tényezőket tehát, melyekkel Kertész a generatív grammatika szabályait ki akarná egészíteni, ezen diszpozícióknak valamilyen formában már tartalmazniuk kell. Ezek a diszpozicionális szabályok tehát nem kiegészítésre, hanem sokkal inkább további elemzésre szorulhatnak.

A negyedik esettanulmány nem igényel hosszadalmasabb bemutatást: ugyanis azt a vitát, hogy a generatív grammatikák vajon empirikus elméletek-e (mivel a nyelvi képességekre vonatkozó megfigyelési állításokra hivatkoznak), avagy sem (mivel nem annyira az egyes nyelvi megnyilatkozásokat veszik figyelembe az elméletalkotás során, hanem inkább az ezen megnyilatkozásokat meghatározó normát), Kertész gordiuszi csomóhoz hasonlóan vágja át. Szerinte a generatív grammatika empirikus, mivel a tudományelmélet erős programjának tanúbizonysága szerint a logika és az aritmetika is empirikus tudomány. Nem szükséges a szakaszban hemzsegő tényállításbeli és következtetési hibák sokaságát végigkövetnünk ahhoz, hogy világosan lássuk, ez a megoldás nem válasz az eredeti kérdésre, hanem inkább kísérlet, hogy Kertész olyan beszédmódot erőltessen a vita résztvevőire, amelyben teljesen legitím és értelmes

eredeti problémájukat meg sem tudják fogalmazni.

A kötet ötödik esettanulmánya holizmus és modularitás vitáját ismereti. A holista szerint „(4) [...] A nyelvtudás és a kognitív folyamatok egyéb aspektusai egyetlen egységes (holisztikus) rendszert alkotnak” (58. old.), továbbá „[ezen] alaphipotézis értelmében a kogníció nem osztható autonóm részrendszerekre” (58. old.). Ezzel szemben a modularista felfogás szerint „(5) [...] A nyelvtudás olyan relatíve autonóm rendszer (=modul), amely maga is relatíve autonóm rendszerekből áll” (59. old.). Kertész módszertani újításként kívánja beállítani azt, hogy korlátozza a két alternatíva hatókörét, és a generalizálás szintjét csökkenti [sic!]. Ily módon az eredeti holisztikus álláspont helyett egy csökkentett érvényességű (részlegesen holisztikus?) módszertani vezérelvet javasol: „(4') A nyelvtudás és a kognitív folyamatok egyéb aspektusai egyetlen egységes (holisztikus) rendszert alkotnak, de relatíve autonóm komponensekkel is rendelkezhetnek.” (64. old.) Vegyük azonban észre, hogy ez a részlegesen holista alternatíva csak verbálisan különbözik a modularista felfogástól. Ha az egyetlen egységes rendszeren belül n darab relatíve autonóm alrendszert (modult) különítettünk el, akkor a teljes rendszert tekinthetjük $n+1$ modul együttesének, amely tartalmazza az eredeti beágyazott n darab mo-

dult, valamint az ezeket magába foglaló, integratív modult.

Kertész tehát – törekvése ellenére – a holizmus és modularitás vitáját a modularitás elfogadásával rendezte, s a vita során felmerülő módszertani és tudományfilozófiai problémákat csak ráolvasásszerűen, az önmegnyugtató terápia szintjén oldotta meg. Az egyetlen érdemleges – noha Kertész által ki nem fejtett – változás nem a (nem létező) módszertani újítás eredménye, hanem az, hogy a moduláris álláspont eredeti kimondása, majd ennek átfogalmazása más modulhatárok létét is megengedheti. Míg az eredeti megfogalmazás egyértelműen a nyelvtudás relatíve önálló moduljáról beszélt, az átfogalmazás – „(5') A nyelvtudás bizonyos részei olyan relatíve autonóm rendszert (=modult) alkotnak, amely maga is relatíve autonóm rendszerekből áll” (65. old.) – lehetővé teszi, hogy a nyelvtudás egy része ugyan tovább bontható legyen relatíve önálló modulokra, de a nyelvtudás egésze ne legyen feltétlenül a megismerés egészén belül relatíve önálló modul. Ehhez a változtatáshoz a modularista program félvezető, azt semmiben meg nem változtató diszkussziója nélkül, közvetlenül is el lehetett volna azonban jutni.

A hatodik esettanulmányban ezek után Kertész amellett érvel, hogy a kognitív tudományok moduláris modelljét háttérelméletként elfogadva, az egyik legfontosabb szkeptikus

megalapozási paradoxon, a kritérium-probléma megoldható lenne. A végkövetkeztetés persze ebből a „megoldásból” sokat visszavesz, mihelyst Kertész megjegyzi, hogy a kognitív tudományok moduláris modelljének előzetes elfogadásával az érvelés nem konklúzív argumentumokat is alkalmazott, és a megalapozási paradoxont valójában csak egy szinttel feljebb – a moduláris modell megalapozásának szintjére – toltta át (80–81. old.). Ennek ismeretében már nem is olyan meglepő, hogy az elmúlt évtizedek szkepticismuselemzései eleve kudarca itélt stratégiát követtek.

A kötet hat esettanulmányából egyszemélyes, fiktív tudományos narratíva kerekedik ki, mely hol nem tesz semmiféle újszerű, értékelhető állítást (3.2 és 3.3 szakasz), hol összeegyeztethetetlen álláspontokat békít névleg össze (2.2 szakasz), hol legitim vitát tussol el az értelmes megkülönböztetések önkényes felszámolásával (2.3 szakasz), hol pedig egyenesen elemi logikai hibák elkövetése után az ellentmondásmentesség elvének elvetésére bujtogat a tudományos elméletek rekonstrukciója során (1.2 és 1.3 szakasz). Remélhetőleg nem sok sikerrel, és a példa nem lesz ragadós.

**BODNÁR M. ISTVÁN –
KÁLMÁN LASZLÓ**